

काटे आणि गरे

आनंदी सहस्रबुद्धे

प्रकाशन

काटे आणि गरे (आत्मचरित्र)

KATE AANI GARE (Atmcharitra)

लेखिका :

आनंदी सहस्रबुद्धे
(दुर्गा काणे)

प्रकाशन :

नंदा प्रकाशन,
द्वारा- ओंकार जोशी
११६, कन्नमवारनगर-२,
विक्रोळी, मुंबई

© अनिल सहस्रबुद्धे

‘आई’, समर्थनगर, श्रीराम चौक,
पाईपलाईन रोड, अहमदनगर - ४१४ ००३.
दूरध्वनी : (०२४१) २४२४१६७

प्रथमावृत्ती : २००२

टाईपसेटिंग

कुलकर्णी टाईपसेटर्स, अहमदनगर
मो. ९८५०२३२८९०

आजीच्या आठवणी. आकाश भरून यावे, भुईवर
बरसून जावे अशा. ग्रंथरूपाने आपल्या हाती. लिहून ठेवले.
प्रसिद्ध होता होता दहा-अकरा वर्षे उलटली; अक्षम्य गुन्हा!
आजी निघून गेली त्यालाही आता दोन वर्षे उलटली. आपले
हे संचित सर्वासमोर कृतज्ञता भावाने मांडावे, असा संकल्प
केला आणि तिचे हे आत्मचरित्र आपणा सर्वासमोर मांडले.
तिचे देणे, तिचा प्रसाद,
तिचा आशीर्वाद...

- नातवंडे

**माझं माहेर कोकण । खेळ खेळाचं अंगण ।
कोकणात बाई । हरवलं बाळपण ॥**

जन्म झाला कोकणात आणि जन्म गेला देशावर! तपं उलटली; जाणं माझं झालं नाही. कोणी कोणी भेटलं, कुठे लग्नकार्यात की सांगत, आता कोकणातसुद्धा असंच झालंय हो? मी पाहतेच आहे ना; इकडेही खूप बदल झालाय. तोंडवळाच बदललाय सगळा. आता एकाहत्तरीवरून वळून बघत्ये. हसू येतं, रडू येतं, रडू कोसळतं. कधी नुसतं गहिवरतं. भरून येतं, भरतं येतं, हलतं, हेलावतं, कधी धुमसतं. पण भोवती पाहतानादेखील सुस्कारणंच नशिबी आलंय. करणार काय, 'माहेरी एकादशी सासरी शिवरात्र!' मोहरले, आनंदून गेले, बहरून गेले, फुलले, फळे आली! आता फळांनाही फळे आलीत! उतरंडीवरचं बोळकं बोबडं बोलता बोलता रांजण होतं. तळातले रांजण सोसता सोसता, हसता हसता खालच्या तळात मातीत मिळून जातात. या मिळून जाण्याची वाट पाहत आहे! तोवर वरच्या बोळक्याशी जमेल तसं खेळत न्हायचं, म्हणत राहायचं "शुभम् करोती कल्याणम् आरोग्यम् सुखसंपदा!" नव्या दिव्यांना मालवत्या दिव्यांनी अंधारवाटा उजळून सांगाव्याच्या असतात! आजीभोवती नातवंडे त्यासाठीच जमतात.

* * *

आयनी म्हणजे लहानसं कोकणी गाव. ऐनी मेंटें म्हणून ओळखले जाते. नुसतं ऐनी नाही कळत कुणाला. चिपळूणाहून जायचं ऐनीस. ब्राह्मण वस्ती बऱ्यापैकी होती. कान्हेरे, बेडेकर, काणे, पेणसे, जोगळेकर, सप्रे अशी घरं. तशी लवेल, मेटे, ऐनी, तळघर, लोट, सवणास, तुंबाड, बहिरवली, परशुराम ही गावं चिपळूणला जवळ होती. ऐनीत माझे वडील, आम्ही त्यांना

बाबा म्हणत असू, येऊन राहिले. भिक्षुकी आणि वैद्यकी असे व्यवसाय करीत. काय झालं, बाबांचे आई-वडील बाबांच्या लहानपणीच वारले. सगळा भार उचलला मामांनी. त्यांना मामा तीन. घराणे भिक्षुकीचे. आडनाव जोगळेकर होते. मामांनी सांभाळ केला. मोठे मामा वैद्य होते. धाकटे भिक्षुकी करीत. तिसऱ्या मामांचे हॉटेल होते. पण हे तिसरे मामा वडलांचे काही पाहत नसत. दोन्ही मामांच्याकडे आमचे बाबा वैद्यकी आणि भिक्षुकीत तरबेज झाले. मामांनी त्यांचं थोडं का सोसलं! ती चांगली सहा भावंडं. तिघी मुली, तीन मुलगे. तिघींची लवकर लग्न झाली. त्या मोठ्या! त्या काळी लग्न लहानपणीच होत. त्यात बाबांचे वडील अगोदर गेले. साधारण त्यांच्या चाळीशीला. मुलींची लग्ने नशिवाने त्यावेळी झालेली. पण माझे बाबा दहा वर्षांचे असतानाच त्यांचे थोरले भाऊ म्हणजे आमचे थोरले काका घरातून पळून गेले. आजी या गोष्टीची हाय खाऊन मरून गेली. त्यामुळे दोघा भावांना मामांनी सांभाळले. आमचे बाबा मधले. धाकटे काका मुंबईस गेले आणि बाबा ऐनीस आले. बाबा मामांना धरून राहिले, त्यांनी त्यांचे लग्न करून दिले. बाबा ऐनीस आल्यावर राहण्याचा प्रश्न. ऐनीचे बेडेकर फार श्रीमंत. त्यांनी बाबांना राहावयास जागा बक्षीस दिली. त्यांचे रामाचे देऊळ आहे. त्याची पूजा बाबांकडे दिली. कान्हेऱ्यांचे विष्णूचे देऊळ होते. काणे कान्हेऱ्यांचे उपाध्ये. आजोबा, आईचे वडील भिक्षुक, मामा भिक्षुक, आमचे घराणे भिक्षुकाचे; त्यामुळे बाबा ऐनीस भिक्षुकी करू लागले. मोठे मामा वैद्य, त्यांच्या हाताखाली वैद्यकी शिकले. आमच्या बाबांनी वैद्यकी सुरू केली. त्यांना नाडी परीक्षा उत्तम! औषधांची माहिती चांगली. औषधे घरी तयार करीत. त्यांना भुताचा मंत्र येत असे. ते मांत्रिक होते, मामानेच शिकविलेले. मात्र, औषधाचा पैसा गरीबांकडून बाबांनी कधीच घेतला नाही. भूतबाधा, लागीर, बाहेरचे असे काही झाले की, लोक बाबांकडे येत. ऐनीत बाबांचा भिक्षुक, मांत्रिक, वैद्य म्हणून लौकिक चांगला. भिक्षुकी आणि रामाची पूजा यांवर बाबांनी प्रपंच सुरू केला. वैद्यकीतही काही मिळायचं. मांत्रिक म्हणून बाबांनी कधी काही घेतलं नाही. कोणी आग्रह करायला लागलं तर म्हणायचे, “तुमच्याकडून काही घेतले की माझे मंत्राचा उपयोग व्हावयाचा नाही.”

पुढे आम्हा पाचजणांचा जन्म झाला. थोरला गजानन. त्याचे वेळी आई आजोळी गेली होती. त्याच्या पाठीवर चार वर्षांनी महादेव त्याचे तीन

वर्षांनी माझा जन्म झाला; नंतर चार वर्षांनी माझा पाठचा भाऊ नंतर पुढे त्याच्या पाठीवर तीन वर्षांनी बहीण झाली.

* * *

कोकणात बाई भारी भुतं! कोकणी विद्या प्रसिद्ध आहे. भूत आहेत, नाहीत? कोणी काय काय म्हणतं! म्हणू देत! माणसातही भुतं दिसतातच ना! पण ते असो. कोकणात भुतं होती. आताचं माहीत नाही. पण त्यावेळी आम्ही अनुभव घेतला. वडील मांत्रिक, त्यांनी घडवला हो हा मुलखावेगळा अनुभव!

आई सांगाथची. आईच्या दुसऱ्या बाळंतपणावेळची गोष्ट. ऐनीच्या घरातलं ते आईचं पहिलंच बाळंतपण. दादाचा जन्म आजोळचा. मधल्या भावाच्या वेळी आई बाळंतीण. तिला दोन दिवस भीती वाटली नाही; परंतु तिसरे दिवशी तिचे पाठीत कोणीतरी मारले. “उठ, चल!” असे म्हणून हात हिसकला. तशी ती ओरडत उठली. तिच्या सोबतीला झोपलेली बाईपण ओरडली. बाबा बाहेर झोपले होते. त्यांना भुताचा मंत्र येत असल्यामुळे त्यांना ते भूत दिसले. ती होती एक बाई. बाबांनी मंत्र टाकून तिला कोपऱ्यात उभी केली.

“का आलीस तू?” बाबांनी दरडावून विचारले.

“मी बाळंतीण असताना माझे बाळ गेले.

आठव्या दिवशी मी गेले.

हे माझं घर आहे.

आम्ही मोकाशी.

ही माझी जागा आहे” ती इवळून बोलली.

“आता जातेस का नाही बोल? आलीस कशाला?” खणखणीत आवाजात बाबांनी पुन्हा विचारले.

“मी दोघांना घेऊन जाईन!”

बाळ, बाळंतीण, ती बाई इवळत होती.

“मग, पुन्हा येणार नाही. मी घेईल यांना नी मग जाईन!”

आईला हा संवाद कळला नाही. काहीतरी चालले आहे. समोर कोपऱ्याकडे पाहून माझे वडील काही बोलताहेत. एवढेच तिला कळले.

मग, बाबांनी काठी घेतली, गाडीचा चाबूक घेतला. दोन फटके

वाजले.

“मी जातेSS मी जाते नाSS!” ती बाई किंचाळली.

आईला मात्र फटके हवेत वाजल्यासारखे वाटले.

“कायमची जाशील?” बाबांनी दरडावून विचारले.

“नाही, मला ही दोघं पाहिजेत!” ती बाई पुन्हा इवळली.

बाबांनी पुन्हा चाबूकाचे फटके ओढले.

“मी जातेSS! मी जाते!” ती किंचाळली.

“कायमची?” बाबांनी खेकसून विचारले.

“नाSSही! कायमचं नको. माझी जागा, माझी बाळ-बाळंतीण!”

ती रडत-भेकत बोलत होती.

“थांब, तुला बाटलीत भरून टाकतो!” वडील खेकसले, आणि त्यांनी मंत्र सुरू केला, बाटलीत भरण्याचा, तशी ती बाई जोरात रडू लागली.

“मी जाते! कायमची! मला सोडा. भरू नका,” ती रडत होती, किंचाळत होती.

तिचे रडणे, किंचाळणे आईला आणि तिच्यासोबत म्हणून आलेल्या बाईला ऐकू येत होते. बाबांनी मंत्राच्या साहाय्याने तिला बाटलीत भरले, बाटली बंद केली. कमरेएवढा खड्डा घेऊन बाटली पुरून टाकली. मग, तेव्हापासून पुढे कोणाला त्रास झाला नाही. परंतु या बाबांच्या प्रत्यक्ष भुताशी केलेल्या झगड्याने त्यांचे मांत्रिकाचे बळ सर्वांना कळले आणि लोकांची ही रीघ लागली. भुताच्या गप्पा निघाल्या की, आई नेहमी ही घटना सांगे. आम्ही भिरीभिरी घराच्या जमिनीवरून नजर फिरवित असू. कमरेभर खोल खड्ड्यात पुरून टाकल्या त्या भुताचा शोध घेत असू. अंगावर सरसरून काटा आलेला असायचा. अगदी आजसुद्धा होतं तसं.

पण ही सांगोवांगी कशाला? मी सात वर्षांची असेन. साधारण रात्री आठ-साडेआठचा सुमार. आमच्या घराच्या दारापुढून, साधारण दहा हातांचे अंतरावरून दोन बायका व एक माणूस हातात अगदी पेटल्या मशालीसारखे काही घेऊन चालले होते.

“ए, हे बघ इकडे!” बाबांनी आईला बोलावले. मी, दादा, बंडू आणि दत्ता घरात जेवायला बसणार; इतक्यात वडिलांनी आईला कशाला बोलावले, म्हणून हळूच बघायला आलो. दारातून डोकावू लागलो “पाहलीस? यांची फेरी निघाली बघ! आमावस्या, पौर्णिमा अशी निघतात, बघ!” बाबा

आईला सांगत होते.

“बापरे!” आमच्या तर तोंडातून शब्द फुटेनात. बाबा जवळ असताना भुते काही करणार नाहीत; हे माहित असूनही आम्ही घाबरलो. तीन भुते होती. आम्ही समक्ष पाहिली.

आमच्या शेजारी कान्हेरे दाजीकाका म्हणून होते. त्यांची पहिली बायको बाळंतपणात वारली. भूत झाली होती. ती हातात दिवा घेऊन पिंपळाला प्रदक्षिणा घालत असताना; वडिलांनी प्रत्यक्ष आम्हाला दाखविली. प्रदक्षिणा संपल्यावर एकदम मोठ्याने रडावयास लागली. अजून डोळ्यासमोर दिसते. त्यावेळी मी नऊ वर्षांची असेन.

पावसाळ्याचे दिवस, अमावस्या पौर्णिमेला भुतांचा फार उपद्रव असे. त्यात कोकणात घरे अशी लागून नसत. अशी इकडेतिकडे टाकून दिल्यासारखी असत. भीती वाटे. रात्री रडण्याचा, भेकण्या-इवळण्याचा आवाज येई. आम्ही लहान असताना सहाचे पुढे कधी बाहेर पडत नसू.

* * *

महादेव, त्याला सगळे बंडूच म्हणायचे. त्याच्या पाठीवर तीन वर्षांनी माझा जन्म झाला. मी बाबांची खूप लाडकी, मला ते बाया म्हणायचे. आमच्या गावात सदाशिव कान्हेरे म्हणून किराणा दुकानदार होते. काम नसले की वडील त्या दुकानात जाऊन बसत. मी त्यांच्यामागे असे. वडील रामाची पूजा करित. ते देऊळ बेडेकरांचे होते. कान्हेऱ्यांचे विष्णूचे देऊळ होते. रामाचा उत्सव चैत्रात आणि विष्णूचा उत्सव कार्तिकात. देऊळ आमच्या घराजवळ. पूजेवेळी आणि उत्सवातदेखील मी त्यांच्यामागे फिरे. सगळे हसत; पण मी जायची! बाबा म्हणायचे, “चल बाया!” मी जायची.

विष्णूच्या देवळाजवळ एक बकुळीचा मोठा वृक्ष होता. एक आंब्याचे झाड होते. आंब्याच्या झाडाखाली एक समाधी होती. आम्ही त्या आंब्याला समाध्या म्हणत असू. आंबा फार गोड. तो केळासारखा सोलला जाई. साल पातळ! बकुळीच्या झाडाला फुले व फळे खूप यायची. आमच्या तर अंगणात फुले पडायची. आम्ही रात्रीच धोतर अंथरून ठेवत असू. सकाळी चांगली टोपलीभर फुले धोतरावर गोळा व्हायची. जवळजवळ सगळ्या गावातली मुलं फुले वेचायला यायची. आम्ही अंगणातली धोतरावरची फुले कोणास वेचू देत

नसू, रामाला कधी तीन पदरी, कधी चार पदरी हार करून घालत असू.

मी, दादा आणि बंडू आम्ही तिघे पहाटेच हार करून वडिलांचे पूजेच्या ताटात ठेवाचे. मी तिघात लहान, मला भराभरा फुले ओवता येत नसत. तर मला चिडवाचे. मग वडील म्हणाचे, “ती लहान आहे, तिला ओवू द्या!”

“माझी शाळेची वेळ झालीये!” दादा म्हणाचा.

मग, बाबा मला गजरा ओवून द्यायचे. चैत्र, वैशाख दोन महिने फुले बकुळीची खूप येत. ज्येष्ठ आषाढात त्या झाडाला बोकळे (बकुळे) खूप यायची. मी व बंडू लहान. आम्हास चढता येत नसे. दादा झाडावर चढाचा. गावातील मोठी मुले बोकळे खायला येत, बोकळे फारच गोड! वानर तर रोज यायचे. झाडावर बसून फळे खायचे. काही खाली फेकायचे. अर्धवट फळे खाऊन टाकायचे. आम्ही गोळा करायचो. खूप खायचो!

पुढे माझ्या पाठचा भाऊ दत्ता व त्याच्या पाठीवर बहीण झाली होती. आमच्याकडे गावात, डोंगरातून पाण्याचा मोठा झरा वाहत होता. तो गावकऱ्यांनी डोंगरातून चांगला चिरेबंदी बांधून आणला होता. ज्यांनी वर्गणी जास्त दिली, त्यांच्याकडे एकेक तास पाणी मिळे, कोणाकडे अर्धा तास, कोणाकडे पंधरा मिनिटे असे. दिवसभराचे गट केले होते. मोठे लोक, वर्गणीतले श्रीमंत यांच्याकडे सकाळी त्यांचे पाण्याचे पालट. आमचेकडे मात्र रात्री बारा वाजता. एकेकाचे पालट झाले की, तो जाऊन दुसऱ्याची पालट असेल त्याला हाका मारून सांगे. असे एकमेकास सांगत. बाबा होते तोपर्यंत ते पालट येईपर्यंत विष्णूचे देवळात बसत. पालट आले की, जाऊन बंद करून आमचे पालट आणीत. पाणी झऱ्याचे मात्र फार मोठे गोड होते. हे पालट फक्त सहा महिनेच असत. पावसाळ्यात भरपूर पाणी. मार्गशीर्षापासून साधारण ज्येष्ठापर्यंत!

मी अगदी लहान असतानाच आमचे आईचे वडील, कापदापोलीजवळच्या गिमरेणीचे भाऊ दाते वारले. आजी आमच्याकडे आली. तिची सून त्रास द्यायची म्हणून वडिलांनी आणली. आमची आजी आंधळी होती. डोळ्यावर मोतीबिंदू. त्यात गरीबी, त्यावेळी आतासारखे डोळ्यांचे डॉक्टर नव्हते. ऑपरेशन नव्हती. तरी ती आईला घरकामात मदत करी. आम्हाला सांभाळीत असे. आईचे वडील पण भिक्षुक होते. दशग्रंथी होते. बाळ गंगाधर टिळकांवर खटला भरला, त्यावेळी ते शंकरावर अभिषेक करण्यास बसले होते, असे आई सांगायची. आजी चांगली सहा-सात वर्षे आमच्याकडे

होती.

बाबा कितीतरी औषधे घरी तयार करीत असत. त्यांनी कान्हेरे दुकानदार होते, त्यांना औषधाची चांगली माहिती दिली, त्यांना शिकविले. दम्यावर तर रामबाण औषध शोधून कान्हेऱ्यांना शिकविले. बंडूचा दमा त्यांनी शोधलेल्या औषधाने बरा झाला होता. त्यांनी ते औषध पुष्कळ दमेकऱ्यांना दिले. त्यांना त्यांचा गुण आला. तापावर त्रिभुवन किर्तीच्या गोळ्या बाबा तयार करीत. पोट दुखण्यावर संजीनी (संजीवनी) म्हणून गोळ्या ताकात उगाळून देत, पोट दुखायचे रहायचे, कोणास भूक लागत नसली तर अग्नीकुमार गोळी, मुदतीचे तापावर पंचामृती परपटी, पित्त, वातावर पित्ताची मात्रा सुवर्ण घातलेली, वाताची समीर पन्नग म्हणून व चकचकीत मात्रा हेमगर्भ. रसशेंदूर सर्दीसाठी. आईजवळ कितीतरी दिवस ही सगळी औषधे होती. कुणबी लोक येत, घेऊन जात. औषधांची माहिती घेतल्याचा कान्हेऱ्यांना चांगला फायदा झाला. पण त्यांना दुसऱ्यास शिकविता आले नाही.

बाबा एकदा जवळच तळघर म्हणून गाव आहे, तेथे भिक्षुकी करण्यास जात होते. जात असताना त्यांना वाटेत झटका आला, अर्धे अंग बधीर झाले; त्यावेळी दादा पाचवी पास झाला होता. बंडू तिसरीत होता. तो सारखा आजारी असे, म्हणून त्याला उशिरा शाळेत घातले; पण त्यावेळी सात वर्षे पूर्ण झाल्याखेरीज शाळेत घेत नसत. शाळेत नाव घातले की, आधी लहान बिगारी एक वर्ष, मग पहिली, अशी सातवी होईतो सोळावे वर्ष पुरे होई. अर्धांग झाल्यावर वडील पुढे सव्वा वर्षे होते. खूप हाल व्हायचे.

एकदा अंथरुणावर मी झोपले असताना रात्री बाबांना परसाकडेस लागली. त्यांना जायचे होते, आई धरून नेत होती. एक घडवंची होती, धान्याचे डबे त्या घडवंचीवर असत. घडवंचीवर डब्यावर फुटक्या काठाची तपेली ठेवली होती. कसा तोल गेला त्या घडवंचीवर, ती तपेली बरोबर माझ्या डोळ्यावर पडली. फुटका काठ डोळ्याशेजारीच सुमारे एक इंच घुसला. खूप रक्त गेले. वडील रडत बसले, परंतु औषधे माहिती असल्यामुळे लागलीच जखम तीन-चार दिवसांत बरीपण झाली. बाबा म्हणाचे, माझ्या बायाचा डोळा वाचला! त्या आजारातच बाबा गेले. त्यावेळी धाकटी बहीण दोन वर्षांची होती. वडील एक चाळीशीत गेले. विडी मात्र फार लागे. आजारी होते तरी दिवसातून दोन-तीन तरी विड्या ओढीत. बाबा आजारी असताना बाबांचे मामा मात्र येऊन पाहात. मामांचा आधार फार होता. एकदा बाबांनी दादाला

विडी आणयाला सांगितले तर दादाने ऐकले न ऐकल्यासारखे केले. मी पटकन् दुकानातून आणून दिली. वारले त्यावेळी दादा जवळ बसून होता, पण त्याच्याशी बोलले नाहीत. करारी फार! दादाने पुष्कळ विनवणी केली, पण नाही.

* * *

पुढे दादा रामाची पूजा करू लागला. पण आमचे गावात पाचवीपर्यंत शाळा, दादाची पाचवी झाली, आता कोठे काय कराचे? रामाच्या पूजेचं कसं? उदरनिर्वाहाचा प्रश्न. बंडू करील, तर तो लहान म्हणून बेडेकर त्याला द्यावयास तयार नाहीत. त्याला रामाला धोतर नेसवणे, सीतेला पातळ नेसवणे, त्यातले काही जमणे शक्य नव्हते. सोडावी तर एवढ्यांचे कसे भागणार? दीड खंडी भात वर्षाला व अगदी नाही तरी एक आठवा रोजचे तांदूळ यायचे. काय करावे हा मोठा प्रश्न आईपुढे आला. शेजारी मुळे मास्तर राहत होते. ते दादाला म्हणाले, तू काळजी करू नकोस. मी तुला भिक्षुकीचे व सहावी-सातवीचे शिकवितो. बाबा नसल्यामुळे खूपच अडचणी निर्माण झाल्या होत्या. मुळे मास्तरांनी सांगितल्याप्रमाणे अखेर सुरू केले. पूजा, रूद्र, पौमान, गणपती अथर्वशीर्ष सगळे दादा शिकू लागला. काय करणार सारे दादावर. तसेच रेटू लागला.

आमचे गावात एका वांद्रास वेड लागले. तो फार त्रास देत असे. परसाकडे जायचे तरी मोठे माणूस सोबत घेतल्याशिवाय जाणे नाही. एकदा बेडेकर निळूभाऊ, त्यांचा मुलगा परसाकडे गेला. त्याला वांदर चावला. तरी सुद्धा पोरे त्याची खोडी काढीत असत. त्याला वेडावत. माझी धाकटी बहीण दोन वर्षांची. अंगणात खेळत होती. मी आणि दादा पत्रावळी जेवणासाठी लावीत होतो. एवढ्यात बकुळीवरच वांदरे आली. त्यात तो वेडा वांदरही होता. बंडू बोकळे पाडण्यासाठी दगड मारीत होता. मारता मारता त्या वांदरांना वेडावत होता. “वांदर वांदर हूप! तुझे तोंड काळे, माझे तोंड गोरे, हुप!” असे करून तेवढ्यात तो वेडा वांदर पळत आला. बंडूला त्याने खाली पाडले. मांडीचा लचक तोडला, धाकटी बहीण घाबरली.

“आई भू! आई भू!” ती घाबऱ्याघाबऱ्या बडबडत आली. आम्हाला काही समजेना, तिने आईचा हात धरला आणि झाडाकडे बोट केले. तसे आम्ही समजलो, तेवढ्यात दाजीकाकांनी त्याला उचलले. पुढे त्याची जखम

बरी व्हायला जवळजवळ तीन महिने लागले. रोज अर्जुन सादड्याच्या सालीची पूड भरायची. असे करून स्वारी बरी झाली.

* * *

दत्ताला व धाकट्या बहिणीला जंत झाले होते. आईने दोघांनाही औषध दिले. त्याच दिवशी एके ठिकाणी पोहे कांडायला जायचे होते. आई दोघांना बरोबर घेऊन गेली. पोहे कांडताना कसे कोण झाले, दत्तू कान्हेऱ्याच्या बायकोचे आणि आईचे भांडण झाले. त्या बाईने खूप शिव्याशाप दिले. बोलाफुलाला गाठ म्हणतात तसे झाले. दत्तूला औषध लागू पडले. लहान बहिणीला मात्र नाही. तिचे पोट सारखे दुखत होते. आई कांडण्याचे सोडून तिच्याजवळ जाऊन बसली. एवढ्यात तिला उलटी झाली व तोंडावाटे दोन जंत बाहेर पडले. आईला वाटले आता पोट राहील, परंतु तिने डोळे फिरविले ते कायमचे! होती दोनच वर्षांची, पण भारी चलाख! आमच्या गावात अशी प्रथा होती की, सकाळी उठल्यावर प्रातःविधी आटोपला की प्रत्येक घराच्या तुळशीपाशी उभे राहून प्रार्थना म्हणायची. आम्ही म्हणण्यास सुरुवात केली की, भराभरा उठायची व आमच्यात उभी राहायची, बोबड्या भाषेत जे शब्द तिला येतील ते बडबडायची.

शाळा सकाळची असे. मी सातवे वर्ष संपताच शाळेत जावयास लागले. त्यावेळी थोड्याच मुली शाळेत जात असत. माझ्या वर्गात दोनच मुली होत्या. बाकी सर्व मुले. महाराची मुले देखील शाळेत येत. माझ्या वर्गात दोन मुले होती. परंतु फारशी मुले येत नसत. त्यावेळी शिवाशिवीच्या कल्पना फार. ती मुले आमच्यापासून थोडे दूर बसत. आम्ही त्यांस शिवत नसू. त्यावेळी त्यांची सावली पडली तरी आम्हाला आंघोळ करून कपडे बदलावे लागत.

शाळेचे नेमल्या वेळेपेक्षा अर्धा तास शाळा आधी भरत असे. हजेरी झाली की रोज सूर्यनमस्कार. ते व्यवस्थित कोण घालतात, कोण घालीत नाहीत, हे स्वतः हेडमास्तर पाहत असत. कोणी कुचराई केली तर फटके खावे लागत. मुलीसुद्धा नमस्कार घालीत. नमस्कार झाले की, प्रार्थना व्हायची. त्यावेळी आमच्या शाळेत

श्री देवी शारदे वंदन करितो तुजला

दे सन्मती आम्हां त्वरित तुझ्या स्तवनाला

आम्ही अज्ञ बालके परि करणे सज्ञान
 आम्हा सज्ञान
 मुळी नसे तुला गे अशक्य वदती सुजन
 झणी धाव आता तू देवी, शारदे
 किती अंत पाहसी माते, ठावदे
 हो प्रसन्न तोषवी आम्हा, दान दे
 अज्ञान तिमिर दूर सारूनिया आम्हाला
 तू आम्हाला
 दे सकल निरंतर ज्ञानदीप तेजाला ॥१॥

प्रार्थना झाली की अभ्यासास सुरुवात. आमच्या शाळेत त्यावेळी दोन शिक्षक होते. एका शिक्षकाकडे लहान बिगारी, मोठी बिगारी, पहिली, दुसरी आणि तिसरी असे पाचही वर्ग आणि एका शिक्षकाकडे चवथी आणि पाचवी. परीक्षा घ्यायला साहेब यायचे. पहिली ते तिसरीची परीक्षा पाटीवर असाची. चवथी, पाचवीला पेपर होते. त्यावेळी पाटीवरील अक्षराची चढाओढ लागाची. पेणसे नावाचा एक मुलगा होता. त्याची व माझी पाटीवरच्या अक्षराची मोठीच चढाओढ असाची. गणिताचीसुद्धा त्याची व माझी चढाओढ असाची. आम्ही दुसरी-तिसरीला होतो, त्यावेळी मुळेमास्तर हेडमास्तर व पेणसे असिस्टंट मास्तर होते. खाडिलकर साहेब होते, फार कडक! सगळे घाबराचे. महिन्यातून एकदा गावातील पंचदेखील शाळा पाहावयास यायचे.

* * *

शाळेतून घरी आली की भूक लागलेली असाची. पण लगेच जेवायला बसता येत नसे. पत्रावळी लावून घ्याव्या लागत. मोलकरीण नव्हती भांडेधुण्याला, पत्रावळीवर जेवणेच परवडे, ताटं घासणं वाचाचे. कधी केळीची पाने असाची. मग पत्रावळी लावण्याचा कुटाणा होत नसे. पत्रावळीला मिळतील त्या झाडांची पाने वापराची. कधी चांदाड्यांचे पानाच्या पत्रावळी लावाचो; तर पावसाळ्यात कुड्याचे पानाच्या पत्रावळी, तसेच चव्हेण म्हणून पावसाळ्यात डोंगरावर उगवणाऱ्या केळी, त्यांची पाने आम्ही पाऊस नसेल तेव्हा डोंगरावर जाऊन आणून ठेवीत असू. कुड्याची पाने फक्त पावसाळ्यातच मिळत. उन्हाळ्यात मात्र मुचकुंदाच्या फणसाच्या पत्रावळी. लहान भावाची पत्रावळ लावून द्यावी

लागे. त्यावरून भांडणे होत. मग आम्ही पत्रावळ लावून देण्याची पाळी लावाचो. पुढे मी व मधला भाऊ आम्ही दोघेच आळीपाळीने पत्रावळी लावू लागलो. कारण दादाला पुढच्या शिक्षण वगैरेमुळे होत नसे. एक दिवस मी आणि एक दिवस तो, असे लावत असू. पुढे आम्ही एकदम पत्रावळी करून ठेवू लागलो.

जेवणात रोज ताक हवे असे. कोणाकडे गाई, म्हशी असतील ते ताक द्यायचे. पैसे पडत नसत. आमच्याकडे गाई, म्हशी नाहीत. लाज वाटे. आम्ही फक्त एक दिवस दादा कान्हेरे, एक दिवस सप्रे व एक दिवस सीताराम कान्हेरे यांचेकडून आणत असू. ताक आणायच्या पण पाळ्या असत. आईने पाळ्या नेमून दिल्या होत्या. एक दिवस मी आणि एक दिवस बंडू. तरी त्यावरूनही भांडणे होत.

आई रोज भाताची हंडी उतरून ठेवी. वालाची आमटी. कढी, कधी कसली भाजी. फणस, शेवग्या मुबलक त्यांचा उपयोग होई. तांदळांच्या भाकरी, कधीतरी पोळ्या. इतर धान्य कधी फारस मिळाचे नाही. पोळी सणावाराला!

* * *

वडील गेल्यावर भिक्षुकीचे पैसे मिळणे बंद झाले. मग आई कोणाकडे स्वयंपाक वगैरे करी तसेच उन्हाळ्यात आंबे, फणस, कोकम, काजू वगैरे असे. आमचे स्वतःचे दारापुढे फणसाची दोन व आंब्याची दोन झाडे होती; तसेच गावातील आंबराई असे. ती आम्ही भाऊ व मी दोघेही पहाटे उठून टोपली घेऊन जायचे. पाडाचे आंबे शोधून आणाचे. त्यांची साठे घालाची. आंब्याची तशीच फणसाची साठे घालाची. आमसूल, काजू बिया झाडाखाली जाऊन पाडून अगर पडलेल्या गोळा करून आणाच्या. उन्हाळ्यात ह्या कामापाई आम्हाला तिघा भावंडांना व आईला झोप नसाची. आमचे गावातील दत्तूकाका कान्हेरे म्हणून एक गरीब होता. तो पण हा धंदा करित होता. तो पहाटे आमचेबरोबर असाचा. साधारण शिमग्याच्या महिन्यापासून या मोसमास सुरुवात व्हायची. आधी काजू. त्यावेळी ज्या लोकांची झाडे होती, त्या लोकांना विचारून सुट्टीचे दिवशी आम्ही दहा-बारा मुले मिळून काजूचे रानात जात असू. ओल्या काजूबिया, काजूचे बोंडे, वाळल्या बिया असे सगळे आणाचे.

काजूची बोंडाची भाजी कराची, रायते कराचे नाहीतर नुसती उकडून खायची. ओले गर काढून त्याची आमटी कराची किंवा अळूचे भाजीत अगर ज्यावेळी पुष्कळ सापडतील त्या दिवशी उसळ, पावट्याचे दाण्यात घालून भाजी करत असू. आम्हास शेंगदाणे केव्हातरी दृष्टी पडाचे. सगळ्यात काजू घालाचे! पोह्याचे चिवड्यात पण काजूच, शेंगदाणे नाहीत! पण काजूबिया फोडून हाताची सालं जायची. काजूचा मोसम संपत आला की कोकम, पिकायला सुरुवात झाली की, आम्ही पहाटे जाऊन ते आणाचे. ते फोडून आमसुले व नुसत्या बियांचा रस मिळे. बियांचा तो रस बाटलीत भरून साखर घालून उन्हात ठेवाचा. तो पित्ताला चांगला! रस चांगला वर्षभर टिकाचा, कोकंबाच्या बिया वाळवून ठेवून डबे भरून ठेवाचा व मग थंडीचे दिवसात चुलीवर उकळत ठेवाचे व मग रात्री अंगणात ठेवाचे, थंडीने ते गर पडाचे. मग सकाळी ताकाचे लोणी काढतो त्याप्रमाणे ते काढाचे. आई हे सगळे सोपस्कर करीत असे. कोकंबाचा तो लोण्यासारखा गोळा मग लोण्यासारखाच कढवाचे. कढले की, ते गर पाण्यात ओताचे, गर झाले की ते पाण्यातून काढून त्याचे लाडूप्रमाणे गोळे कराचे. ते तेल थंडीचे दिवसात, हातपाय फुटतात त्याला लावण्याकरता उपयोग होतो. उपवासाचे पदार्थ आम्ही त्यातच करीत असू. कुणाला जुलाब होत असतील तर त्याला आमसुलाचे हे तेल पातळ करून पिण्यास द्यायचे.

तशीच काजूचे बोंडाचा रस काढून तोपण आम्ही बाटलीत भरून उन्हात ठेवत असू. त्यात आई मिरे, दालचिनी, सुंठ, जायफळ असे घालून ठेवीत असे. त्याचा वास अगदी दारूसारखा यायचा. तो पण रस जुलाब, उलट्या वगैरे होत असल्यास तीन वेळा घेतला की, बरे वाटाचे.

कोकंबाच्या बिया दळून पूड बारीक कराची. त्यात जायफळ घालाचे की, कोको तयार व्हायचा. आम्हा मुलांना चहा तर माहीतसुद्धा नव्हता. गावात पुष्कळ मुले चहा घेत नसत. आमचे मास्तर सांगाचे, चहा घेऊ नये! माझी आई फक्त चहा घ्यायची. उपास, शिवरात्र, आषाढी-कार्तिकीला आम्ही कोको पीत असू. पुढे वैशाख, ज्येष्ठ माहिन्यात आंबे! वैशाखात आंबे पाडावयास लागल्यापासून रात्री, पहाटे जसे सापडतील तसे गोळा करून, रस काढून साठे घालाचे, पाटावर! ताटात नाहीत. ज्या दिवशी जास्त सापडतील त्या दिवशी फळ्यांवर रस ओतून उन्हात ठेवाचा. आज थोडा रस घालाचा, उद्या थोडा, असे चार पाच दिवस त्यांचेवर रस ओताचा. म्हणजे साठे जाड व्हायची. एक मोठी फळी अगर वरचे पुष्कळ जाड केले तर साधारण पाच शेर ते दहा शेरपर्यंत

भरत असे. आमची आंब्याची साठे साधारण पाच-सहा मण भरत. मग ज्येष्ठाचे माहिन्यात पाऊस! मग मात्र आंब्याचा रस आटवून त्याचे गोळे करून ठेवत असू. साधारणपणे तोपण एक मण असे. आंबेसुद्धा भरपूर खात असू. तसेच फणसाचे. त्यावेळी आंबे, फणस आमची आयनीची झाडाचे फणस मिळत असत. एक-दोन बेडेकरांचे व दोन कान्हेंचे मोसमात आम्हांस देत असत. त्यांचे बरके फणस! फणस आंब्याचे मोसमात आम्हाला तांदूळ थोडे लागत असत. तसेच भाजीपण कमी लागत असे.

कोकणात सगळीकडे पद्धत, मऊ भात, मेटकूट अगर तूप-भात! मुले व म्हातारी माणसे हेच खात असत. आम्ही शाळेत जातेवेळी मऊ भात खाऊन जात असू. साधारण साडेसात वाजता जेवून पत्रावळी फेकून उष्ट्याला शेण लावून आम्ही शाळेत जात असू. फणस, आंब्याच्या दिवसात फणस खाणे, आंबे खाणे, फणसाचे गरे खाणे चालाचे. आम्ही चौघे मिळून एक फणस कापून खायचो व दिवसभर ही सर्व कामे करायची. अंगणात राखण करणे, राखणाच्या मी, धाकटा भाऊ व मधला भाऊ आम्ही तिघांच्या पाळ्या असाच्या. एकेक दिवस, कापा फणस असेल तर गरे वाळवाचे. फणसाच्या आठळ्या वाळवून त्यांना तांबडी माती लावून डबे भरून ठेवाचे. साधारण फणसाची साठे दोन मण होत. त्याला गिन्हाईक दत्तूकाका आणत असत. त्यांची व आमची तेच विकत. आमचा तोटा मात्र त्यांनी केला नाही.

* * *

मी व बंडू आम्ही थोडे मोठे म्हणजे बारा व चवदा वर्षांचे झाल्यावर पाटाचे पाणी आणण्यास आई व दादाला पाठवीत नसे. कारण दादाला सातवीचा अभ्यास. अभ्यास घरी बसू करीत असल्यामुळे त्याला जमत नसे. मग मी व बंडू हातात काठी व कंदील घेऊन जात असू. आम्हाला एक वाजेपर्यंत दोन महिने पूर्ण जागरण होत असे. फक्त दोन तास झोप मिळे. कारण चार वाजता उठून पुन्हा आंबे गोळा करणे असे. बारा वाजता पाणी मोडून आणाचे. आईचे घरात भरून झाले की पाच-सहा पोफळी होत्या व दारापाशी केळी होत्या त्यांना पाणी घालाचे. धुणे-भांड्याकरिता पाणी भरणे चालाचे. हे सगळ वीस मिनिटात कराचे. तिकडे दुरा खणण्याचा प्रघात होता. तो मोठा खड्डा! त्यात बेडूक, पांदावडे महिना पंधरा दिवसांनी तो उपसाचा. रात्री बारा-

एकपर्यंत जागरण नि दिवसा अभ्यास करण्यास वेळ मिळत नसे; म्हणून सहा वाजताच आमची जेवणे व्हायची. मग कंदील घेऊन आम्ही अभ्यासास बसत असू. केव्हा केव्हा तर दहा वाजले की भूत रडावयास लागे. मग दत्तूकाका यायचे. म्हणाचे, “पोरांनो भिऊ नको! पाखरू ओरडतंय.” आमचे शेजारी बऱ्या कान्हेंरे, दाजी कान्हेंरे राहत. दाजी कान्हेंरे, त्याची पहिली बायको त्याचे बहिणीस लागली. ती माझ्यापेक्षा एक वर्षानी मोठी. ऐन दिवाळीत तिची वहिनी फराळाचे करावयास लागली की त्रास द्यायची. मी स्वतः डोळ्याने पाहिले. तिचा भाऊ खूप माराचा. परंतु तेव्हाच्यापुरते नाही नाही म्हणायची. परत तसेच! एक दिवस तिचे वहिनीने चकल्या करण्याकरता कढई ठेवली. आधी चांगली बोलत होती. मागून एकदम म्हणाली, “तुझे कढईत मुतेन!” मग मात्र तिला कोंडून ठेवले तर तिने दारावर धक्के मारून दार फोडले, असे कोणाला भूत लागले की, माझे वडिलांची सगळ्यांना आठवण व्हायची! पुढे तिला फार त्रास व्हायला लागला. अशक्त झाली. पुढे कोणाचे तरी ओळखीने मांत्रिक थेट रत्नागिरीहून आणला. पुढे बरी झाली. लग्न वगैरे झाले; पण तिची मुले मात्र टिकली नाहीत, यावरून आठवले.

मी व बंडू एकदा ताक आणण्यास दादा कान्हेंरे यांचेकडे गेलो. तेव्हा वडाचे झाड, घरापासून बरेच लांब होते. त्यावर एक बाई पिवळे पातळ नेसलेली, केस पिंजारलेले, कुंकवाचा मळवट भरलेला, आम्ही पाहिले. तोंडाने ‘रामराम’ म्हणत आम्ही घर पळत गाठले. दादा बाहेर बसलेले होते. आम्हाला विचारले, “तुम्ही रडता का? पळत का आलात?” आम्ही पाहिले ते सांगितले. त्यांची जेवायची वेळ असल्यामुळे त्यांनी आम्हास म्हटले, “शांत बसा, थोडा भात-ताक खा आणि जा मग.” आम्ही निघालो. त्यांनी गडी पोचविण्यास दिला- तो आम्हाला वेळ लागला म्हणून आई पाहावयास येत होती. अर्ध्या वाट्यावर भेटली. असले प्रकार!

मी व बंडू दहा-बारा वर्षांचे असू. माझा चुलतभाऊ बाळकृष्ण, अनंत बेडेकर, बापू बेडेकर, बया बेडेकर, ठकी बेडेकर या दोघी बहिणी असे आम्ही एकत्र खेळत असू, अभ्यास करीत असू. आमचं एक टोळकंच.

मेट्याचे ओक म्हणून होते. ते मुंबईस असत. त्यांनी एका ख्रिश्चन बाईशी लग्न केले, म्हणून त्यांना गावाने वाळीत टाकले होते. परंतु बाई पक्की,

पुढे मिठाचा सत्याग्रह झाला. त्यात त्या ओकास पोलिसांनी पकडून नेले. ती एकटी राहत होती. आम्हाला काही एवढे राजकारण समजत नव्हते.

ती एक दिवस आली.

आम्ही सर्व मुले रामाचे देवळात होतो. मुले कोणी पत्ते खेळत होते. आम्ही चौघी सागरगोटे खेळत होतो. ती बाई तेथे आली. तिने आम्हांस सांगितले, “आणखी काही मुले गोळा करा. आपण फेरी काढू!” पोरानी दहा-बारा पोरे गोळा केली.

“चहा कोण कोण पिते यातले?” तिने विचारले.

“आम्ही!” आमच्यातले काही म्हणाले, आम्ही म्हणजे मी अन् बंडू पीत नव्हतो. आमचा प्रश्न नव्हता.

“आम्ही नाही पीत”, मी म्हणाले. “शाब्बास! चांगले!” ती म्हणाली. मग तिने आम्हाला सांगायला सुरुवात केली.

“चहा पिऊ नका, तो आरोग्याला चांगला नाही! इंग्रज लोक चहा पितात. आपण पिऊ नये. आपण हिंदुस्थानी. आपल्या देशातले आपण कराचे”, ती सांगू लागली असे कोणी आम्हाला केव्हा सांगितले नव्हते. आम्ही ऐकू लागलो.

“परदेशी कापडाचे कपडे शिवू नका. परदेशी वस्तु कोणत्याच वापरू नका. दिवाळीत फटाके वाजवू नका. दारू परदेशी आहे”, काय काय सांगत होती. तिने महात्मा गांधींचे सांगितले, टिळकांचे सांगितले. आम्ही सर्व मुले तिच्या नादी लागलो. तिच्याबरोबर फेरीस जाऊ लागलो.

गावातले लोक पण वर्तमानपत्र तालुक्याच्या गावी जाऊन आणू लागली, वाचू लागली. त्यामुळे तिचेबरोबर फेरीस जाण्यास आम्हास कोणी प्रतिकार केला नाही. ती सकाळी सात वाजता हातात झेंडा घेऊन यायची. आम्ही वाटच पाहत असाचो. मागे मी सांगितले आहे की, प्रातर्विधी आटोपल्यावर आम्ही, घरोघर तुळशी वृंदावनाजवळ जाऊन प्रार्थना म्हणाचो. तेच आम्ही फेरीत जायला लागलो. ती बाई गाणी म्हणत यायची. आम्ही पण काही गाणी खरे म्हणजे प्रार्थना पाठ केल्या होत्या. मधेच “नही रखना, नहीं रखना, सरकार जालीम नही रखना!” “नही रखना, नहीं रखना सरकार गाढव नही रखना” अशा या शिब्या व घोषणा देत गाणी, प्रार्थना म्हणायच्या-

रक्ष रक्ष ईश्वरा भारता

प्राचीना जनपदा

भोगियली बहू जये एकदा

वैभव सुख संपदा ॥४॥

सागरादी पासूनी सिंधू तो
काश्मिरापासूनी
कन्याकुमारी कडे शांतीचे
राज्य देई पसरूनी ॥१॥
हे आर्य पुत्र जरी अपात्र दिसले?
ध्याया श्री या या पदा!
रक्ष भारता सहाय होईना
ईशा, धिर सौख्यदा ॥२॥

आता चुकत्ये कुठे कुठे; ही अशी एक प्रार्थना आम्ही चढ्या आवाजात म्हणत
असू. दुसरी एक प्रार्थना होती-

आनंद कंद ऐसा
हा हिंद देश माझा ॥१॥
प्रभुराज सिंह शिवजी
स्वातंत्र्यवीर गाजी
करी तो रणात मौजा
स्वत्वास मानी राजा ॥१॥
टिळकांदी जीव देई
प्रसवूनी धन्य होई
स्मरती स्वलोक कार्या
जय नाद हाचि गर्जा ॥२॥

त्यावेळी हे गाणे आम्ही जोराने म्हणत असू. फेरी झाली की आम्ही शाळेत
जायचे. त्या बाईंचे नाव होते नागू!

शाळेला उशीर व्हायचा. मास्तर रागवाचे. संध्याकाळी परत फेरी
काढायची.

ती बाई खेळण्यात फार तरबेज होती. लाठीचे सर्व हात तिला येत
होते. ती आम्हाला लाठी वगैरे शिकवायची. मी, बंडू, काही पोरे तीन-चार
हात शिकलो. बजरंग बेडेकर मात्र सर्व हात शिकला. चार महिने चालले होते.
कोणीतरी तिच्याबद्दल चुगली केली. तिला पोलिसांनी पकडून नेले.

आमच्या गावातला कान्हेरे सुद्धा राजकारणात पडला होता. त्याने तर
जॅक्सन साहेबाचा खून केला. नाशिकला!

* * *

आमच्या शाळेत खेळण्याचे तासाला लंगडी, हुतुतु, खो-खो,
आट्यापाट्या असे खेळ असाचे. मी व माझ्या वर्गातील बयो बेडेकर
मुलांच्याबरोबर खेळत असू. आम्ही दोघी खेळण्यात पटाईत. लंगडी व
आट्यापाट्यात पोरांना हरवीत असू.

आमच्याकडे शाळेत दसऱ्यादिवशी पाटीपूजन व संवाद वगैरे होत.
त्यात पण सगळी मुलेच भाग घेत. आम्ही पण त्यांच्यातच.

* * *

पाचवी संपली. सगळे बाळपण संपले! कष्टात गेले तसे. मजा यायची
पण!

पुढे मधला भाऊ रामाची पूजा करावयास लागला. दादा सातवी पास
झाला. त्यावेळी सातवीच्या परीक्षेस रत्नागिरीस जावे लाग्याचे. दादाला मुळे
मास्तर शिकवाचे. परंतु त्यांची बदली कोळथरे येथे झाली. त्यामुळे मधल्या
भावाचे शिक्षण पाचवीपर्यंतच झाले. दादाचे मात्र सगळीकडे कौतुक झाले.
बाहेरून सातवी पास झाला. त्याचेबरोबर पिंगळे म्हणून होता. त्याला पण तेच
मास्तर शिकवित होते. पण तो नापास झाला! दुसरे वर्षी पुढे पास झाला.
दादानेही काही दिवस मास्तर म्हणून काम केले. त्या पिंगळेने शेवटपर्यंत
मास्तरकी केली. दादाने सोडून दिली. तो चुलतभावाबरोबर पुण्यास गेला. तिथे
काही दिवस त्याने छापखान्यात काम केले. तिथे फारच पगार कमी असल्याने
त्याने ते काम सोडले.

* * *

आमच्या दादाला पेन्टरकामाची भारी आवड. तो गणपती चांगले
करी. गणपतीचे दिवसात दादा माती आणायचा. त्याचे ऑर्डरप्रमाणे गणपती
असाचे. मी, बंडू व दत्ता आम्ही लहान लहान गणपती करीत असू. कुणबी
लोक आम्ही केलेले गणपती घेत. त्यांचेजवळ पैसे नसाचे. ते पडवळ,
काकडी, दोडके, भोपळा असे काही द्यायचे व त्यावर गणपती न्यायचे. आम्ही
त्यानुसार गणपतीची नावे देत असू. पडवळे गणपती, काकड्या गणपती,
भोपळ्या गणपती, दोडक्या गणपती, मिरच्या गणपती असे. पण 'पडवळे

गणपती' हे नाव गावात प्रसिद्ध होते. त्यावेळी आम्हाला चांगली कमाई व्हायची. आम्ही असे काय काय कराचो.

* * *

मला शिक्षणाची भारी हौस होती. मी आईला म्हणाले, “कापात आपले नातेवाईक आहेत. त्यांचेकडे एक वर्षापुरती सोय झाली तर पाहा.” त्यावेळी मुलीची सहावी फायनल असे. म्हणजे मी फायनल होईन. कोठेतरी नोकरी करेन. त्यावेळी शिकणाऱ्या व नोकरी करणाऱ्या मुली फारशा नसाऱ्या. पण आमच्या घरी अठराविश्वे दारिद्र्य म्हणून मी जिद्दच बांधली होती. नोकरी त्यावेळी फायनल झाले की चटकन लागे, मास्तरणीची नोकरी चटकन लागायची.

कापात नातेवाईक म्हणजे आतेभाऊ घरपुरे होता. आईने विचारले, तर त्याने होकार दिला. तेथे मी शाळेत जावयास लागले. चार महिने काढले. घरात माझे आतेभावाची बायको आजारीच होती. ती म्हणाली, “राहू द्या” आतेबहीण होती ती शिकली नाही. दिसायला कुरूप होती. वयाने पण माझेपेक्षा चार वर्षांनी मोठी. ती रोज काही तरी कुरापत काढून वैनीशी भांडे. मी शिकत होते ते तिला सहन होत नव्हते. तिला घरात काम करावे लागे. मी काम करू लागले की, “तू काम नको करूस. अभ्यास कर! सहावीचा अभ्यास अवघड आहे,” असे भाऊ म्हणाचा. ते आतेबहिणीला खपत नसे. पुढे वहिनीचे दुखणे जास्त झाले. ती माहेरी गेली. काकापण म्हणाले, “तिला (बयोला) सगळ्यांचे करावे लागते.” शेवटी भाऊ म्हणाला, “तू जा आपली काय करणार?” झाले. आईला पत्र लिहिले. ती आली व मला म्हणाली, “तुझे दैवात नाही. त्याला माझा नाईलाज आहे. घरी चल.” मला त्यावेळी तेरा वर्ष होते किंवा चवदा सुरू झालेले असेल. शिक्षण दैवात नसले की काही ना काही आडफाटे येतात!

* * *

आमचेकडे मुलगी एकदा तीन वर्षांची झाली की, तिला हरतालिकेचा उपवास करायला सांगत असत. तसेच तिला हरतालिकेची पूजा पण करावयास सांगत. म्हणजे हळद-कुंकू, पान-फुल वहायला. रात्री जागरण असे. त्यात

खूप गंमती कराऱ्या. खूप खेळ, पण पावसाने कधी विरस होत असे.

कोकणात भोंडला करण्याची पद्धत फार. जेव्हाच्या मुली असतील, तेव्हाच्या गोळा कराऱ्या. एकेक दिवस ठरवून एकेकीकडे भोंडला व्हायचा. गाव लहान पण सोळा दिवस गंमत! भोंडला मांडायचा म्हणजे; हंडा, हंड्यावर कळशी, त्यावर तांब्या, त्याला साडी नेसवाची. एक मोठे आळूचे पान घ्यायचे. त्यात आणखी पाने घालायची. त्याचे त्या तांब्यावर मुखवट्यासारखे तयार करून बसवाचे. त्याला दागिने घालायचे. लक्ष्मीसारखे तयार करावयाचे, डोक्यावर छत्रीसारखे, मिळाले तर कमळाचे पान नाहीतर आळूच्या पानाचीच छत्री कराची. ते सर्व तयार झाले की, फेर धरून गाणी म्हणाची. पहिल्यांदा सोळा नमस्कार असाचे ते-

आला आला पाऊस
सर्वही शिंपून जाऊ द्या
पाठीचे बंधू सोहेरा सोहेरा
जाऊ त्याचे नगरा नगरा
सोळा सख्या मिळोनी
मी संसारफळ देऊनी
माझ्या भोंडल्याचा
पहिला नमस्कार...

सोळा वेळा असे म्हणायचे. सोळा वेळेस एकदम सर्व मुलींनी बसाचे, तोंड ज्या बाजूनी असेल त्या बाजूच्या मुली, मुलाकडून व पाठीकडच्या मुली मुलीकडून मग विहिणींना बोलावणे जायचे-

विहिणी चला
काय काय आणलंय
पायी चला
आमचेकडे वाहन नाही.

मग त्यांनी म्हणायचे-

त्याने आमचा घातला
नमका पावला नमवत
नवे खणांचा तेली
नमका आम्ही नाही येत
बैल आणला...

मग प्रत्येकवेळी वरील ओळी म्हणून 'बैल' शब्दाच्या जागी, घोडा, रेडा अशी वाहने सांगाची. त्यांनी प्रत्येक वेळी म्हणाचे.

आमचेवेळी मोटारी खेडेगावी नव्हत्या; त्यामुळे बैलगाडी बैलांना सजवून आणली म्हणाचे. मग पायच्या. मग पाय धुण्यास पाणी. आधी गार पाणी आणले म्हणाचे. त्यांनी नकार दिला की मग ऊन पाणी आणले म्हणाचे. मग पाय पुसाला आधी फाटके फडके दाखवाचे. त्यांनी नको म्हणाचे. मग नवा टॉवेल दाखवाचा. पाय पुसाचे. मग तोंड धुणे. त्यावेळी अशा पावडरी नव्हत्या. गोवच्या जाळून त्याची राख असाची, राखुंडी म्हणाचे. राख देऊ का म्हणाचे. त्यांनी नाही म्हणाचे. मग घरच्या गाईच्या गोवच्याची राखुंडी आणू का म्हणाचे. मग तोंड धुणे व्हायचे. मग चहा. गाईच्या दुधाच्या विचाराचा. नको म्हणाचे. मग म्हशीच्या दुधाचा विचाराचे. मग चहा व्हायचा. मग, "चला विहीणी न्हायला" - विचाराचे -

"चला विहीणी न्हायला

शिंपीभर लोणी

हंडाभर पाणी"

त्यांनी म्हणाचे, "आम्ही नाही येत न्हायला."

"दोन हंडे ठिकसर पाणी

कवठेल तेल

चला विहीणी न्हायला"

"आम्ही नाही येत न्हायला"

"चार हंडे ठिकसर पाणी

उंडेल तेल

चला विहीणी न्हायला"

"आम्ही नाही येत न्हायला"

असे दहा हंडे, हौदभर, पाणी वाढवावे व तेलाची नावे खोबरेल, ब्राह्मीतेल अशी घ्यायची. मग-

आमचा घातला नमका

पायला नमका

नव खणाचा तेली नमका

विहीणी येतात न्हायला

न्हाणी झाली की, "घ्या विहीणी केस पुसणी."

धोतराचे फडके नको

पातळाचे नको

नव्या पातळाचा धडपा

घ्या घ्या विहिणी पडदणी

बांडाचे नको, सोलापुरी नको

माहेश्वरी पाहिजे.

"घ्या विहिणी साड्या घ्या"

"सांगलीची, पुण्याची, सोलापुरी नको!"

"नाशिकची नको

पैठणीची पैठणी नको

काशितले खीरदोक

तसल्याच चोळ्या हव्यात आम्हाला !"

"घ्या विहिणी घ्या !"

आता जेवणाचा प्रसंग यायचा-

"चटण्या घ्या विहिणी चटण्या घ्या !"

"हिरव्या मिरच्यांचा खरडा नको

भोपळ्याच्या सालीची चटणी नको

दाणे खोबरं कोळगोल तिखट नको

तिळाची नको लांबडे तीळ नको !

नारळ हिरवी मिरची लिंबू साखर घातलेली

बारीक बारीक वाटलेली हवी !"

"कोशंबिरी घ्या विहिणी कोशंबिरी घ्या !"

"भोपळे, काळ्या, पांढऱ्याची

चिबूड, टामाटूची नको !

काकडीची हवी !

केळ्याची हवी !"

"भाज्या घ्या विहिणी भाज्या घ्या !"

"पडवळ, दोडका, घोसाळे

मेथी, माठ, भेंडी, भोपळा

काळा पांढरा, गवार चवळी

नको आम्हाला, नको आम्हाला

आळूची भाजी, कोबी कवड्याची
 डाळिव्यांची नारळ घातलेली
 उसळ चांगली हवी आम्हाला !”
 “घ्या विहिणी घ्या, घ्या विहिणी घ्या !”
 “भडसाचे तांदुळाची तवसाळ वाकसाळ
 बाराचे चीमणसाळ, भडसराते नको
 बारीक कोळपीचा तांदूळ हवा”
 “घ्या विहिणी घ्या !”
 “वरण घ्या विहिणी वरण घ्या !”
 “वरण खाडीत तुमचं मरण
 तांबड्या तूरीचे डाळीचे,
 पांढऱ्या तूरीचे डाळीचे,
 त्यात थोडे डोळ नको आम्हाला
 कानपूरी तूरीची डाळ हवी आम्हाला !”
 “घ्या, विहिणी घ्या !”
 “तूप घ्या, विहिणी तूप घ्या !”
 “तूप चांगले घरचे
 परंतु थोड्या वासाचे
 पंधरा दिवसांचे ठेवणीचे
 गाईचे पण चार दिवसांचे नको आम्हाला !
 म्हशीचे ताजे कढवले हवे द्या आम्हाला !”
 “घ्या, विहिणी घ्या !”
 “पकाने घ्या, विहिणी पकाने घ्या !”
 शीरा खा, डाळीचे पीठ घालून लाडू,
 नारळ घालून लाडू बेसनाचे,
 खवा घालून लाडू बेसनाचे,
 जिलबी घरी केलेली,
 केशरी भात, नारळी भात
 खांडवी, मोदक, पातोळे,
 काकडीचे घावण, काकडीचे आयते
 काही नको आम्हाला

चांगले तूपातला मोतीचूर हवा आम्हाला !”
 “घ्या, विहिणी घ्या !”
 “जेवल्या विहिणी पोटे भरली !”
 घ्या हात धुणी घ्या
 विहिणी हात धुणी घ्या
 मीठ घ्या हात धुवा
 नको आम्हाला
 लवंग्या घ्या
 विहिणी हात धुवा
 हेवे आम्हाला
 “मुलाला, मुलीला काय काय दागिने?”
 “मुलाचे दागिने वाकीवाळाकडी गळ्यातली साखळी
 जानवे सोन्याचे, अंगठी घड्याळ बटणे !”
 “मुलीचे दागिने पाटल्या, गोट, तोडे
 बांगड्या, अंगठी, मोहनमाळ, सरी, तुशी, चंद्रहार
 गळ्यातले, डोक्यातले, सोन्याचे हवे !”
 “जाईचे कळ्यांचे वेणी, मूद, अग्रफूल,
 गोंडे फूल, गुलाबाचे फूल हवे आम्हाला !”
 “पायातली चांदीची जोडवी, मासोळ्या
 घागऱ्याची फुले, साखळ्यांचे वाळे
 चाळ, मंगळसूत्र, मुलगी मागते कमळाचे फूल”
 “थोराची बेटी पलंग जेठी
 मागते ग बाई कंबळफूल
 प्रत्येक गाव हिंडलो
 कमळाचे फूल मिळेना
 काशीचा टप्पा हिंडलो बाप्पा
 मिळाले ग बाई कंबळफूल !”

असा दीड तास भोंडला चालाचा. शेवटी सगळ्या मुलींना काकडीचे
 काप द्यायचे. अशी पद्धत कोकणात. सोळा दिवस मजेत जात. या भोंडल्यात
 वरच्यासारखी विड्याचे गाणे असे. त्यात चिडवाचे. “विडा घ्या विहिणी
 विड्या घ्या, विडा विडा शेणातला किडा !” मग विहिणी फणकान्याने म्हणायची,

साधी पाने, खैराचा कात, कुटली सुपारी, चुना साधा विडा नको!”, “श्रीवर्धनी रोठा, कळीचा चुना, खैराचा कात, शिरषीचे वेलदोडे, केशर बडीशेप, गुलकंद घरचा, ओल्या नारळाचे खोबरे, जायपत्री, लवंग, घरच्या नागवेलीची पाने असला विडा हवा आम्हाला!” मग मुरके मारायचे. खूप मजा यायची. तशीच दागिने सांगण्याची चढाओढ असायची. असल्या गंमती.

मंगळगौरीच्या वेळी, हरतालिकेच्या वेळी फुगड्या मैत्रिणींबरोबर खेळताना खूप उखाणे घालायचे.

“फुगडी खेळता खेळता जमीन झाली काळी,
हत्ती सोंडेवर मोत्याची जाळी ! फू...फू...फू...”

“काळा कासोटा भूईला लोळतो
शनिवारचा मारुती चक्र खेळतो!”

“आपण दोघी मैत्रिणी एकमत करू
स्वदेशी बांगडी हातात भूरू !”

“आपण दोघी मैत्रिणी जोडीच्या,
हातात पाटल्या तोडीच्या !”

“समुद्रातली वाळू चाळणीनी चाळू
आपण दोघी मैत्रिणी गुंजीफा खेळू !”

“चहा बाई चहा सुरती चहा
फुगडी खेळायला जागा द्या
नाहीतर उठून घरी जा !”

मोठ्या बायका खेळत असल्या की -

“काचेच्या दौतीत काळी-निळी शाई
माझ्याशी फुगडी खेळते मास्तरीणबाई !”

मग मास्तरीण, भिक्षुकीण, डॉक्टरीणबाई असे बदलाचे-

“कायी बाई कायी रानमाळा कायी
माझ्याशी फुगडी खेळते कान्हेरीण बाई !”

असे म्हणाचे.

दंडाची फुगडी खेळताना -

“दण दण दणके
खाली पाय सरके
वर राघू बोलतो

खाली नाग डोलतो”

“दंडावरून जाईन गा
नागाची पाणे खाईन गा
दसऱ्याला बोली केली
दिवाळीला येईन गा”

बस फुगडी घालताना -

बस फुगडी बसून घाल
चतूर भुंगा लालंगा

गोफ विण्याच्या वेळी -

“गोफ विणू बाई गोफ विणू
अर्ध्या रात्री गोफ विणू

न विणे त्याची म्हातारी मरे
मेली तर मेली कटकट गेली

संसाराला मोकळीक झाली”

“गरे बाई गरे फणसाचे गरे
न खाई त्याची म्हातारी मरे

मेली तर मेली कटकट गेली
संसाराला मोकळीक झाली”

असे कितीतरी खेळ आणि गाणी आणि उखाणे!

* * *

आम्ही लहान असतानाची कथा. बेडेकरांच्यातली एक बाई विधवा होती. तिला गेले दिवस! आम्ही रामाची पूजा करतो ते देऊळ बेडेकरांचे. आता आमचे जाणे-येणे बेडेकरांकडे. विष्णूचे देऊळ कान्हेऱ्यांचे. कान्हेरे म्हणाले, “तिचे घर वाळीत टाका.” पण कोणी काही बोलले नाही. त्या बाईला चांगली दोन मुले होती. एक मुलगा, एक मुलगी. त्या बाईने केल्या कर्माची विलेवाट लावली. पण या कारणामुळे शेवटी दोन तट पडलेच. जोगळेकर आमचे उपाध्ये, त्यांचे घर, सर्व बेडेकरांची घरी व आमचे घर असा एक तट. कान्हेरे, काही काण्यांची घरे कारण काणे कान्हेऱ्यांचे उपाध्ये, असा एक तट झाले! कशावरून तरी कुरापत निघाची. आम्हा लहान मुलांची मात्र

कुचंबणा व्हायची.

त्यात आमची गरिबी. सप्रांचे एकच घर होते, ते बेडेकरांत मिसळलेले. जोगळेकरांची मेट्यास चार घरे ते बेडेकरांत आलेले. हळदी-कुंकवाससुद्धा कोणी कोणाकडे जायचे नाही. मंगळागौरीला तर नाहीच नाही; पण हरतालिकेससुद्धा नाही. आम्ही लहान दहा-दहा वर्षांच्या मुली सुद्धा एकमेकांकडे गेलेले चालत नसे.

गाव लहान असल्याने मंगळागौरीला कोणाकडे असली की, सगळ्या मुली पत्री, फुले गोळा करण्यापासून त्या घरी असायच्या. सकाळपासून दुसरे दिवशी सकाळीच घरी यायचे असा प्रघात.

आमच्या गावात लंगडी आजी कान्हेरे होती. तिला मूलबाल नव्हते. पुतण्याचा सांभाळ केला होता. त्याला मुलेबाळे होती. त्या आजीला सर्व हौस फार. मंगळागौर कोणाकडे असली की, ती तिथे असायचीच. पहाटे सर्व पोरी आम्ही जमून प्राजक्ताची फुले गोळा करण्यास; गावाबाहेर केदारारे देऊळ होते, त्या देवळाभोवताली खूप प्राजक्तांची झाडे होती, कण्हेरीची होती, संकेश्वर चाफा अशी झाडे होती. म्हातारी आजी आमच्याबरोबर असाची. झाडे हालवून हालवून दोन-तीन पाट्या फुले गोळा झाली की, येताना वाटेतच कान्हेरे म्हणून मोठे गावातील श्रीमंत होते. त्यांचे बागेत हळूच शिरून गुलाबाची निरनिराळी फुले चोरून तोडायची. त्या कान्हेऱ्यास नऊलाखी कान्हेरे म्हणत. गावात महार कुणबी कोणी असोत ते सांगतील ते ऐकावयाचे, असा त्यांचा दरारा होता! गावात हरतालिकेची पूजा दोन-तीन ठिकाणी असाची; प्रत्येकाने घरी नाही. रात्री जाग्रणाला गेले की जाताना आपले कपडे घेऊन जायचे. सगळ्यांनी त्याचे घरी आंघोळी कराच्या व पिठले-भात खाऊन मग मुली आपापले घरी जायच्या, अशी प्रथा. फार मजा यायची. तट पडल्याने मात्र आमची फारच कुचंबना झाली. विष्णूचे उत्सवात आम्हास बोलावणे नाही. कशालाच नाही. आमचे तटात थोड्याच मुली होत्या. त्यांच्या तटात फार. कारण कान्हेऱ्यांचे खटल्याचे घर पन्नास माणूस एका घरात! तेव्हा कायम काही लग्न, मुंजी, मंगळागौरी, बारशी चालूच! माझेबरोबरीच्या काण्यांच्या मुली चार-पाच, कान्हेऱ्यांच्या मुली सगळ्या जमाच्या. आमचेकडे बोलावणे नसे मी रडायची; पण काय करणार? दोन वर्षे असे त्रासाचे गेले.

पुढे मात्र चोरूनमारून एकमेकांकडे जावयास लागले. आमचे शेजारी दाजी कान्हेरे. त्यांचे मुलाला माझा फार लळा होता. मी दिसले की, रडायचा.

मला फार वाईट वाटाचे. त्याची आई मात्र त्यांचे घरी काही केले की, मुकाट्या आमचे घरी आणून देई. तसेच सप्रे राधाकाकू, दामुअण्णा सप्रे गावाला गेले की, रात्री झोपावयाला सोबत, तसेच देवाची पूजा सोयर, सुतक असले की मीच कराची. रोजचा एक पैसा द्यायची मला. कागद वगैरेला उपयोगी पडाचा. कागदाचा भाव, त्यावेळी एक पैशात तीन ताव मिळत. एक आठवडा पुस्ती गिरवण्यास उपयोगी पडाचे. रोज चार कागद लागाचे. पहिले तासाला पुस्ती व्हायची. एक दिवस मोडी व एक दिवस बालबोध! हरतालिकेचे आवर्ण असले की, दुपारी राधाकाकूकडे श्रीखंड-पुरीचे जेवण व संध्याकाळी घरी पण. ती होती तोपर्यंत कधी चुकले नाही. तिचा माझ्यावर फार जीव होता. तिचे घरी म्हैस कायम असाची. ताक-दही ती आम्हास द्यायची, भाजी द्यायची. त्यांचे घराजवळ काजूची तीन मोठी झाडे होती. अंगणात पडलेले काजू ती घ्यायची व कुंपणाचे पलीकडे पडलेले कोणीही न्यायचे. आम्ही सहा-सातजण मिळून सुट्टीचे दिवस काठ्या वगैरे घ्यायचो. प्रत्येकाचे हातात फडक्याची झोळी असे. साधारण दुपारी राखणदार नसे, असे पाहून मुलांचे टोळके निघायचे चोरून लपून संध्याकाळपर्यंत प्रत्येकाची झोळी भराची. फार मजा यायची. पुढे सगळीजण पांगली. कोणी शिकण्याकरिता मुंबईस, कोणी चिपळूण, कोणी खेड अशी गेली.

* * *

तशी हरतालिकेच्या उपासाचे एक ठरलेले असाचे. हवे ते मिळाचे नाही. खिचडी खायची. रताळी नाहीत इतर काही नाही. आमचेकडे फक्त आषाढी-कार्तिकी एकादशीस किराणा मालाचे दुकानदार सदुअण्णा कान्हेरे म्हणून होते ते आणीत तेव्हा रताळी! हरतालिकेला नाही; पण सकाळी निरसे दूध, पूजा झाली की केळी, नारंगी, पपनस, शहाळी, आंब्याचा रस उन्हाळ्यात तयार करून ठेवलेला. फणसाची, आंब्याची साठे, कापा फणसाचे वाळवून ठेवलेले गेरे मात्र खूप खायचे. एकमेकाकडे नसले तर एकमेकास द्यायचे, अशी पद्धत होती. विकणे नाही तसेच ऋषीपंचमीस सगळ्या बायका एके ठिकाणी फराळाचे कराच्या. त्यात आम्ही लुडबुडत असू. आम्हा मुलींनापण दशमीभाजी मिळे. प्रत्येकाचे दारापाशी खूप भाज्या! कोणी भेंडी, आळू, काकडी, भोपळा, माठाची भाजी, मिरच्या लावी. कशाला तोटा नाही! तशात आमचेकडे

गणपतीचा कारखाना होता. गणपतींवर भाजी खूप यायची.

गणपतीच्या दिवसातली मजा काही औरच होती. पाच दिवस सगळ्यांकडेच गणपती असाचे. रोज मंत्रजागर घरी असे. घरी जेवण मग जवळजवळ नाहीच! ज्यांचे घरी मंत्रजागर त्यांचे घरी दूध मोठाली भांडी करून मिळाचे. मग जेवण. पाच दिवस रोज रात्री जागरण पण मजा असाची.

* * *

गावात तट पडण्यापूर्वी विष्णूचे उत्सवात सगळे भाग घेत. खूप मजा यायची. विष्णूचा उत्सव कार्तिकात असाचा. पाच दिवस रोज कथा, भजन असे. पुरुष नाचून ढोलकी व झांजा वाजवून भजन करीत. नऊ ते अकरा भजन असाचे. मग कीर्तन, एक वाजाचा. पाचव्या दिवशी लळीत रात्री बारा वाजेपर्यंत. भजन व मग पालखी निघाची. भजन नाचून करीत पालखी देवळाभोवती पाच फेऱ्या फिराची. एवढे होईपर्यंत पाच वाजाचे. मग फक्त अर्धा तास कीर्तन. ते झाले की, लोक चहा-पाणी, आंघोळी उरकून स्वयंपाकास लागाचे. गावजेवण असे. तशी या उत्सवात मजा यायची, कारण देव श्रीमंत होता!

रामाचे देऊळ बेडेकरांचे. रामाचा उत्सव पाच दिवस चाले. नवमी दिवशी सीतेचे हळदीकुंकू खिरापत; मग मोड आणून सवाष्णींच्या ओट्या भराच्या. पन्हे असाचे. दशमीला जेवण गाव समारतन (समाराधना) असे. पण विष्णूच्या उत्सवासारखी नसे. रात्री अकरा वाजेपर्यंत भजन व मग नाटक असे. बहुतेक नाटके ऐतिहासिक. करत गावातील लोकच. पण सढळ हाताने त्यांना देत नसत. तसे बेडेकर चिक्कू पहिल्यापासून नावाजलेले.

विष्णूच्या देवळात गोकुळअष्टमीचा उत्सव असे. अष्टमीला रात्री जन्म. दुसरे दिवशी काला. काल्याची तर फार मजा यायची. पाच वर्षांपासून ते पंधरा वर्षांपर्यंतची पोरे एकत्र गोळा होऊन -

“गोविंद आला रे, गोविंद आला रे, गोविंद गोविंद”

असे म्हणत फिराचे. प्रत्येक घरी ताक, दूध, दही मुलांच्या डोक्यावर घालाचे. सर्व ब्राह्मणांचे घोघर हिंडाचे बारा वाजेपर्यंत. मग देवळाचे अंगणात दहीहंडी फुटाची. त्यात मोठे पुरुष सुद्धा सामील होत. चिखलात नाचाचे, लोळाचे, फुगड्या घालाच्या. असे मग तीन वाजेपर्यंत चालाचे. प्रत्येकाने घरी जाऊन आंघोळ करून देवळात फराळाला जमाचे. फराळास पावट्याची उसळ, माठाची

भाजी, गोडाचे पोहे, दही पोहे भरपूर असाचे. हा कार्यक्रम सहा वाजेपर्यंत चाले. हा खर्च मात्र सगळा वाडेवाले कान्हेरे करीत असत. मजा येत असे. गेले ते दिवस!

दत्ताचा उत्सव बेडेकर, जोगळेकर मिळून असे. आम्ही सर्व उत्साहात भाग घेत असू, पाच दिवस उत्सव चाले. दत्तजयंतीचे दिवशी जोगळेकर पेटी-तबला घेऊन बरोबर काही होतकरू मुले घेऊन घोघर भिक्षा मागत. संध्याकाळी जन्म. रात्री भजन, पालखी दुसरे दिवशी समारतन. आमटी-भात व हरभऱ्याच्या डाळीचे पुरण असे. डाळ शिजली की गूळ घालायचा. चांगले हटाचे, वेलदोडे-जायफळ घालाचे; तसेच पुरण ओग्राळ्याने वाढाचे, चव फारच छान यायची.

* * *

कोकणात प्रत्येकाचे घरी एक-दोन गाई असायच्याच. म्हशी मात्र गावात पाच-सहा ठिकाणीच होत्या. कान्हेरे वाडा, जनुभाऊ कान्हेरे, दाजीकाका कान्हेरे अशी चार-पाच घरे होती. सीताराम कान्हेरे फारच गरीब होता. त्याच्या घरी मात्र नसाची. दत्तूकाका कान्हेरे मात्र त्याचा तो तीन-चार म्हशी ठेवून होता. दूध-तूप विकी. आमचे गोठ्यात तीन गाई होत्या. आमचे वडिलांना भिक्षुकीच्या दान मिळालेल्या. बहुतेक एखादी गाय दुभती असाची. चान्याकरिता एकवेळचे दूध आई विकी व एकवेळचे घरी ठेवत असू. तिकडच्या गाथी फार दूध देणाऱ्या नाहीत. तिकडचा शेर फार लहान. तिकडी पायली पण लहान. आई, बाबा होते तवर दूध चहाला म्हशीचे आणी. गाथीचे दूध बदलून म्हशीचे मिळे. दत्तूकाका रोज आमच्याकडे अर्धा पावशेर दूध आणी व चहा पिऊन जाई. वडील गेले तरी बंडू गाईची देखभाल करी.

गावात वाघ, रोज कोणाचे ना कोणाचे गाय-वासरू नेल्याची बातमी येऊ लागली. आम्ही घाबरलो. रात्रीतून दोन-तीन वेळा उठून पाहत असू. गावात आला की गार्थीना वास लागाचा तेव्हाच! त्या हंबराला लागाच्या. मग आसपासचे लोक जागे करण्यासाठी डबे वाजवावे. वांदर ओरडू लागले की स्वारी कोठेतरी आली असे समजाचे. पावसाळ्यात फार मजा येत असे. पावसाळ्यात आसपास सागाची झाडे फार असल्याने चिलटे फार. त्याला चिलटे चावलेली सहन होत नाहीत. आमच्या गार्थीची नावे तांबू, मोरी, शिती अशी होती. तांबू कड्यावरून पडली, कमरेत मोडली, खूप सेवा केली. पण

अखेर मेली. मोरी राखण घातली होती. एक दिवस चुकली. संध्याकाळ झाली तरी आली नाही. रात्रभर बंडूचे मित्र गुराखीसारखे पाहत होते. परंतु सापडली नाही. दुसरे दिवशी करवंदीचे जाळीत वाघाने मारलेली दिसली. घरातील माणूस जावे तसे आम्हास झाले! वाघाला खूप शिव्या दिल्या.

आठ दिवसांनी वाघ धरण्यासाठी सापळा लावला. वाघ सापडला. आम्ही तिघांनी काठ्या ढोसून “आमची मोरीस खाल्लेस, भोग त्याची फळे” असे म्हणून प्रत्येकजण त्याला काठ्या मारी. प्रत्येकाचे गावातल्या काही ना काही त्याने खाल्ले होते. कोणाची गाय, कोणाचे कुत्रे, कोणाचे मांजर, कोणाची शेळी, कोणाचे वासरू त्याने मारलेलं. सगळेच चिडलेले त्याच्यावर. त्याच्यावर सूड उगवत होते. आमची शिती मात्र म्हातारी होऊन मेली.

गोठा रिकामा! मग गोठा पाडून टाकला! दादा पुण्यात गेला होता, याच सुमारास बंडूही पुण्यास गेला.

* * *

कापातले सहावीचे वर्ष अर्ध्यावर टाकून मी आयनीस आले. आई म्हणाली, “तुझे दैवात नाही, त्याला माझा इलाज नाही!” माझेच नशीब खोटे! कर्म करते नि नशीब आड येते ते असे. झाले आता घरी बसणे. मला त्यावेळी चवदावे वर्ष होते. चवतीस सालची गोष्ट! आई, मी आणि दत्ता आम्ही तिघे आयनीस आणि दादा, बंडू पुण्यास.

चवतीस सालच्या फेब्रुवारी महिन्यात दादा पुण्याहून घरी आला. आईला म्हणाला, “आपल्या दुर्गीकरिता एक स्थळ आहे. मी तिला पुण्यास नेतो.” झाले. आई तरी काय करणार? नाही विद्या, नाही चिंध्या! मी पुण्यास गेले. दादा, बंडूच कुठे कुठे राहायाचे. बेडेकरांकडे पुण्यात पेन्टरचे काम कराचे. दादाने आमच्या नाही नाही ती कामे केलीं. पोट्यासाठी लाज नाही! मी आणखी तेथे आले. मी मात्र आमच्या गावातील जनुभाऊ कान्हेरे यांची मुलगी माई यांचेकडे राहिले. पण फार काळ राहावे लागले नाही. लगेच मार्चमध्ये लग्न ठरले नि झालेसुद्धा. कसले शिक्षण नि कसले काय! संसार गळ्यात पडला. मी नाराज होते. परंतु वडील नाहीत. त्यात आमची अगदी गरीबी. दादा तरी लहान- तो काय करणार? चार लोकांनी सांगितलं नि त्याने केले. आमच्याजवळ खायची भ्रांत, पैसा नाही. काही बोलता येत नव्हते. परत आम्ही खेडेगावात.

काही करता यायचे नाही. झाले लग्न. मी चवदा वर्षांची नि ते तीस वर्षांचे!! तेही गरीब. पोरके, त्यांचे अडित. नोकरी पोस्टमनची. एकादशीच्या घरी शिवरात्र! झाले!

लग्न झाल्यावर एक वर्ष मी मोठे दीरांचे घरी मारूल, सातारा जिल्ह्यात, कऱ्हाड तालुक्यात, तेथे राहिले. तेथे मोठे दीर देवी डॉक्टर होते. तेव्हा देवी टोचणाऱ्यांना डॉक्टर म्हणत “देवी डॉक्टर!” “हे” तिकडे नगर जिल्ह्यात. मी इकडे सातारा जिल्ह्यात. तेव्हा तितके काही कळत नव्हते. गेले कसेबसे वर्ष. जाऊबाईंच्या हाताखाली काढले. हे येत तेव्हा बरे वाटे. बिऱ्हाड करण्याचे निघे. हुरावत असे. पण असे वर्ष गेले. मला काहीच येत नव्हते. स्वयंपाकपाणी वगैरे. मी एकुलती, त्यात लहान, तशी लाडकी, आईने काही करू दिले नाही. खेळाचे!

पस्तीस साली बिऱ्हाड केले. आकोल्यास. अकोले, तालुक्याचे गाव; पण खेडेगावच! नगर जिल्ह्यात. संगमनेरहून जायचे. बिऱ्हाड थाटून देण्यास जाऊबाई आल्या होत्या. त्या एक महिन्याभर राहून निघून गेल्या. पुढे माझी पुतणी शांता तीन महिने आमचेकडे होती. ती व मी परत पुण्यास जाऊबाईंचे माहेरी गेलो. त्यांचे बाळंतपणाकरता त्या माहेरी होत्या. त्यांना तीन मुली होत्या, चवथी पण मुलगीच झाली! मी मात्र दादाबरोबर रामनवमीकरिता आयनी येथे गेले माहेरी! सुटका झाली. खूप बरे वाटले. असे वर्ष गेले.

जाऊबाई मारूलला आल्यावर भावजी न्यावयास आले. मग जावे लागले. मारूल येथे श्रावणी पौर्णिमेनिमित्त होते. परत अकोल्यास बिऱ्हाडी आले.

* * *

अकोल्यास रघुनाथराव जोशी यांचे वाड्यात बिऱ्हाड केले होते. त्यांची आई, बायको, भावजय सर्व माणसे चांगली होती. मग हळूहळू ओळखी झाल्या.

कोकणातल्या हवेची सवय. ही हवा सोसेना. काही ना काही कायम चालू. प्रकृती एकदम खराब झाली. रघुनाथरावांची आई, त्यांना आम्ही जोशी आजी म्हणाचो, त्यांना करणमूळ झाले होते. त्यांचेकडे सखाराम सोनार म्हणून गावठी वैद्य होता. तो त्यांना औषधे देत होता. त्या म्हणाल्या, “तुझी प्रकृती

तापसून घे,' म्हणून मग शेवटी दाखविले त्याला. त्याने माझी नाडी तपासली व क्षयाची पहिली पायरी आहे असे सांगितले. 'सुवर्ण मालिनी वसंत' दुधात घ्यावयास सांगितला. तो मी पंधरा दिवस घेऊन पाहिले. फरक वाटेना, सोडून दिले. पुढे शेजारी मार्तंड जोशी म्हणून राहात होते. सासूची व त्याचे पुतण्याचे बायकोची माझी चांगलीच जोडी जमली. त्यांचे घरी मी दुपारी बोलावसाला जात असे. त्यांना थोडी औषधाची माहिती होती. माझी पुतणी येथे तीनच महिने होती. पण त्यात तिला नारू झाला होता, तेव्हा त्यांनीच औषध दिले होते. नारू समूळ बरा झाला होता. ते मला 'पोरी'च म्हणत असत. ते म्हणाले, "पोरी, तू सलग काही दिवस राहिलीस की तुला येथील हवा सोसेल. एकदम येथील हवा सोसणार नाही. तू दोन महिने राहते, परत चार महिने जातेस त्यामुळे असे होते. मी मग छत्तीस सालापासून सदोतीस सालापर्यंत अकोल्यास राहिले. त्यांनी म्हटल्याप्रमाणे झाले. हवेचा परिणाम झाला. पुढे मला पहिल्या वेळी दिवस गेले!

* * *

सदोतीस साली जूनमध्ये मी आयनीस पहिल्या बाळंतपणास गेले. सप्टेंबरमध्ये बाळंत झाले. मुलगा झाला! आईला खूप आनंद झाला. भावर्जिनाही खूप आनंद झाला; कारण त्यांच्याकडे मुलगा नव्हता. मला पहिला मुलगा झाला!

पण सव्वा महिन्याचा झाला तशी त्याला आकडी यावयास लागली. आईला माहीत असलेली सर्व औषधे केली. परंतु गुण नाही! शेवटी तालुक्याचे गावी जाऊन डॉक्टर आणले. त्यावेळी आमचे गावी मोटारसायकल वगैरे वाहन नव्हते. बैलगाडीने जायचे-यायचे. तालुक्याचे गाव चवदा मैल. माझा मधला भाऊ चालत जाऊन डॉक्टरांना घेऊन आला. मुलाचे (शरदचे) पोट फुगले होते. आकडी सारखी येत होती. त्यांनी पिचकारी पोटात दिली, औषध दिले. पोट साफ झाले. परंतु आकडी मात्र थांबेना. डॉक्टर दिवसाआड येत, औषधे बदलून देत. परंतु बरोबर पंधराव्या दिवशी आकडी फक्त एकदा आली, मग मात्र आली नाही. भावर्जी येऊन पाहून गेले. ते म्हणाले, "चांगला झाला की पाचवे महिन्यात न्यावयास येईन. आठ-नऊ महिने पुन्हा आयनीस राहणे झाले. पाचवे महिन्यात भाऊजी न्यावयास आले. मी त्यांचेबरोबर विटे येथे गेले.

त्यांची मारूलहून विट्यास बदली झाली होती.

तेथे आल्यावर चार-पाच दिवस चांगले गेले. एक दिवस शांतीने घेतले. हौसेने घेतले व अंगणात गेली. तिचे हातातून पडला. त्याचे पायाचे हाड मोडले. तेथील डॉक्टरांना लागलीच दाखविले. लाकडी पट्ट्यांनी पाय बांधला.

पुढे हे न्यावयास आले. रजा नसल्यामुळे लागलीच अकोल्यास निघाले. अकोल्यास आल्यावर पुन्हा काही इलाज करायला हवा. अकोल्यास नाना माळी म्हणून एक होता. त्याला हाड मोडले, हाड पिचले, त्यातले काही कळे. त्याला दाखविले. त्याने पाय चोळला. सतत आठ दिवस त्याचेकडे जात होतो पण फरक पडला. चोळताना खूप रडाचा, तो हळूहळू बंद झाला. पाय जमिनीला टेकावयास लागला. नाना माळी म्हणाला, "चालावयास लागला तरी पाय थोडा उचलून टाकील."

ते कोठे थोडेफार त्यातून मोकळे होते, तो त्याचे अंगावर बारीक लाल पुळ्या दिसू लागल्या. त्याला कंड फार. पुढे खाजवले की पाणी येऊ लागले. दवाखान्यातील औषध आणले. त्यावेळी एकमेव सरकारी दवाखाना. गुण काही आला नाही. पुढे ठाकराला दाखविले, त्याने औषध दिले. त्यावेळी तो अंगावर पीत होता. ठाकराने नुसती बीन तेलातुपाची पोळी खायला सांगितले. तसे एक महिना केले पण गुण आला. ते कसेतरी बरे झाले. थोडेफार खेळणे-हसणे सुरू झाले.

तो नऊ महिन्यांचा पुरा होतो नाही तो एकाएकी पोटात हबके मारू लागला. टाळू सुजली. डॉक्टरांना दाखविले. त्यांनी औषध दिले. तासातासाने घ्यावयास सांगितले. दिले पण गुण नाही. पुढे गावात पण पाटीलबुवाच्या माई म्हणून होत्या, त्यांना दाखविले. त्यांनी सांगितले, पोटातली सुशी झालीये ह्याला. उपाय सशाचे रक्त! पूर्वी लोकांजवळ अशी औषधे असाची. अनंतराव जोशी म्हणून होते. त्यांचेकडे सशाचे रक्ताने भिजवलेले फडके होते. त्यांनी दिले. ते दुधात भिजत घालून घायचे, ते दिले.

कोणी काय सांगेल ती सर्व औषधे केली. परंतु एक दिवस चहाचे वेळेस लहानपणी जशी आकडी येत होती, तशी यावयास लागली व त्यातच तो गेला. शेवट जन्माला आल्यापासून दुखणे घेऊन आला तसा दुखण्यातच तो गेला!

* * *

नवीन अकोल्यात आलो, त्यावेळी पगार अवघा बत्तीस रुपये होता. पुरत नव्हते. असो.

त्यात घरात करमाचे नाही. मग पुढे हळूहळू ओळखीपण खूप झाल्या. रामभाऊ संताची लीला, टाकळकरांची लीला, छोटू, विष्णू गुरुचे वाड्यात काकडे म्हणून कारकून म्हणून राहत होते. त्यांची सुंदर, वासुदेव गुरुंची बहीण गोकुळ अशा मैत्रिणी जमल्या. मग संध्याकाळी सिद्धेश्वराला सगळ्यांनी कसली कसली फुले तोडाची. वेण्या कराच्या. जास्ती फुले गुलबक्षीची असाची. सकाळी नदीवर केव्हा जायचे, ते सर्वांनी ठरवाचे. वेळ ठरवून जायचे. एकमेकींना पोहायला शिकवाचे. दुपारी विणकाम. जे एकमेकींना येत असेल ते शिकवाचे. गोदुकाकी म्हणून होत्या, विधवा बाई. तिला लोकरीचे काम येत असे. तिचेकडे जाऊन शिकून यायचे.

त्यावेळी अकोल्यास पोहे कांडण्याची पद्धत होती. अकोले तालुक्याच्या डांगण भागात भात पिकतो. त्यामुळे भात यायचे. पोहे कराचे. प्रत्येकाच्या घरी कांडण करण्यासाठी उखळी मुसळे असत. घराघरात उखळही असे. मला कोकणातील पोहे कांडण्याची सवय. आमच्या पोहे कांडणाराचे एक टोळकेच होते. आमच्यामध्ये काही पोक्त बायका असाच्या. त्यात गोदुकाकी मुख्य, संगीत रामभाऊ यांची आजी, मधुसंताची आजी, टाकळकर लीलाची आई. तीन-तीन पायली भाज भिजत घालीत असत. चारजणी एका उखळीत कांडीत असू; तसेच घाणा घालण्या-काढण्यास दोघी. त्यात एक दमली की एक असे चाले.

पुढे दोघी मैत्रिणी गेल्या. लीला संत आणि सुंदर काकडे. सुंदर काकडेच्या वडिलांची बदली झाली. लीलाचे लग्न झाले. गोकुळ धर्माधिकारीचे लग्न झाले. ती गेली. त्यावेळी मलाही दुसऱ्या वेळी दिवस होते. मी पाच-सात महिने विटे येथे भावर्जीकडे गेले बाळंतपणाकरिता. नलूचे वेळी. मुलगी झाली. नलू. नलूला तर नवव्या दिवसांपासून फिट म्हणजे आकडी यायला लागली. लहान मुलांना फिट म्हणजे आकडी म्हणण्याची प्रथा होती. नऊ दिवसांपासून तीन आठवडे सारखी वीस-वीस मिनिटांनी आकडी यायची. पुष्कळ औषधे केली पण गुण नाही. कोणीतरी भावर्जींना बंगलोरजवळ बैलूर म्हणून एक गाव आहे. तेथील डॉक्टरांचा पत्ता दिला. तेथून औषध मागविले; त्याने गुण आला. परंतु पंधरा दिवस मात्र त्या आकडीने चांगलंच छळलं. नलू तीन महिन्यांची झाली. मी अकोल्याला आले. त्यावेळी जाऊबाईंना पण दिवस

होते. श्रावणात मी आले. पुढे नलू पाच महिन्यांची झाली, तो थंडी पडावयास सुरुवात झाली. नलूला सर्दी झाल्याचे निमित्त झाले व खोकला झाला. घरची औषधे कोण सांगेल ती कराची. तो खोकला डांग्या खोकल्यावर गेला. चार महिने त्या खोकल्याने नकोसं केलनी. पुढे उन्हाळा लागला. त्यावेळी माझा भाऊ, धाकटा, माझेकडे आला. शिकावयास होता सहावी-सातवीमध्ये. नलू भयंकर रडकी होती. दुखणेपण सोडत नव्हते. खोकला थांबला व उन्हाळ्यात कांजण्या आल्या. तिला व मला बरोबर आल्या. ते पंधरा दिवस पुरले, पुढे पावसाळा. अकोल्याला पावसाळ्याच्या सुरुवातीला डोळ्यांची फार साथ. नलूचे व माझे डोळे बरोबरच आले. माझे डोळे दुखणे फार अवघड होते. त्यात घरात ओल फार होती. अकोल्यात बहुतेक घरात तळमजल्याला ओल आहे. त्यावेळी फरशी घालणे वगैरे फार कोणी करत नसत. गाई, म्हशी मुबलक. शेण मुबलक सारवावयास मिळे. त्यावेळी दत्ता नलूला, रडकी होती तरी फार सांभाळाचा. असे दुखणे काढत नलू कशीबशी दोन वर्षांची झाली तेव्हा कशीतरी चालायला लागली. तिचे सगळेच उशीरा.

नलू दोन वर्षांची होते तो मला तिसऱ्यांदा दिवस गेलेले. बाळंतीण झाले. दुसरी मुलगी झाली. शशी. बाळंतपणाचे अगोदरच आम्ही रघुनाथ जोशी यांचे घरातील जागा सोडून टाकळकर यांचे घरात राहावयास आलो. शशीचा जन्म टाकळकर वाड्यातलाच. शशी मात्र लहानपणापासून निरोगी. कधी त्रास दिला नाही. रडणे तर तिला माहीतच नव्हते. नेहमी खेळत असाची. त्यामुळे तिला सगळी घ्यायची. पाच महिन्यांची रांगावयास लागली आणि नऊ महिन्यांची चालावयास लागली. शशीच्यावेळी बाळंतीण झाले तर घरात कोणी करावयास नव्हते. अकरा दिवसांपासून चुलीशी लागले. मी घरात करीत असे. धुणे-भांडी व आडाचे पाणी तेव्हाडे मोले होते.

शशी एक वर्षाची झाली तेव्हा बेचाळीस साल होते. स्वातंत्र्यलढा जोरात सुरू होता. महागाई सर्व बाजूने वाढली होती. त्याचवेळी संघाचे कामही खूप जोरात सुरू झाले होते. त्यावेळी टाकळकरांचे लीलाने समिती काढली होती. पुष्कळ मुली व आमचे वयाच्या बायका समितीत येत. त्यावेळी गाव फार मोठे नव्हते. तरी दहा-पंधराजणी जमत असू, मग समितीची गाणी कोठे काय चालले ते पण पेपर आणून वाचून पाहायचे. पेपरपण फार नव्हते. सकाळ व केसरी ठराविक घरी यायचे.

शशी दीड वर्षांची झाली आणि तिला चौधरी हीव म्हणतात तो

थंडीताप यावयास लागला. त्यावेळी माझे डोळे आले व नलूचेपण डोळे आले. तिचे वडिलांनापण एक दिवसाआड थंडीताप येऊ लागला. ताप खूप भराचा. घाटात दिवस मावळतो तसे झाले! आईला बोलावले, आई आली नाही. शशीचे तर एक दिवस पोट फुगले. ताप फार. जुलाब होण्याकरिता औषधे पुष्कळ केली. त्यात तिला फिट आली. त्यावेळी सरकारी डॉक्टर फक्त एक पिंपळखरे होते. खाजगी दवाखाना नव्हता. त्यांचे औषध-इंजेक्शने चालू होती. मी फार घाबरून गेले. आता ही फिट थांबणार नाही, असे वाटू लागले. पंधरा दिवस तरी फिट थांबत नाही असे दिसले. शेजारी मधुकाकी संत टाकळकरांची आजी होत्या. त्यांनी सुरवरी हिरडा व काळे मीठ उगाळून घाल, म्हणजे जुलाब होईल. हिरडा त्यांनी दिला. ते दिल्यावर चार तासाने जुलाब झाला. पोट ओसरले पण ताप कमी झाला नाही. डॉक्टरांनी इंजेक्शन दिले. दुसरे दिवशी जिथे टोचले होते, त्या जागी भाजल्यासारखा मोठा फोड आला. डॉक्टरांकडे लागलीच नेऊन दाखविले. ते म्हणाले, हे तर अघटित झाले. शंभरात एखाद्याला असे सेपटीक होते. काही लोक शंभर-शंभर इंजेक्शने घेतात तरी सेपटीक होत नाही. हिचे तर एकाच इंजेक्शनने असे झाले. एक इंच लांब खड्डा पडला. एक महिना रोज ड्रेसिंग करावयास जावे लागले. महिन्याने ती जागा भरून निघाली.

एक बाई आली, भिकारीण! तिचे कडेवर एक उघडे मूल होते. म्हणाली, तुझे मुलीचे एखादे आंगडे दे. माझे मुलाला घालावयास दे. म्हणून मी दोन झबली तिला दिली आणि मग दुसरे दिवसापासून तापास सुरुवात झाली. सोमणी आत्याबाई खूप रागावल्या. विठोबाचे देवळात एक आत्याबाई होत्या. त्यांना सर्वच आत्याबाई म्हणत, म्हणून आम्हीपण त्यांना आत्याबाईच म्हणाचो. त्यांना शशीला दाखविली. त्या म्हणाल्या, ‘पोरीला दृष्ट झालीये!’ एक अडं आण. त्याला काळे लाव व तीन रस्त्यावर शनिवारी उतरून टाक. तसे केले. सर्व प्रकार केले. तेव्हा बरे वाटले. परत मात्र तिचे कधी दुखले नाही. मी पुन्हा मिळून कधी पोराचा कपडा भिकारणीला दिला नाही.

* * *

पुढे आम्ही राहत होतो, ती जागा फारच गळावयास लागली. वरील छप्परपण मोडकळीस आले. म्हणून गणेश सोमणी यांचे घरात राहावयास गेलो. ते मात्र तेथे नसत. ते हिंदुस्थान कन्स्ट्रक्शन कंपनीत नोकरीला होते. ते म्हणाले,

“दिवा लावा नि राहा!” वरचे मजल्याची पाटई होती. तेव्हा आम्हाला वाटले की वर मजला आहे. खाली गळणार नाही. गेलो त्यावर्षी गळले नाही. दुसऱ्या वर्षी गळावयास लागले. पाहातो तो वरचा सगळा भाग कुजलेला होता. अडगळीचे सामान टाकलेले होते व काही जळणाची लाकडे. पुढे दोन वर्षांनी आले तेव्हा त्यास सांगितले. म्हणाले, नीट करतो. त्यांना वारंवार जागा बदलणे पसंत नव्हते. म्हणून मग तेथेच राहणे आले.

स्वयंपाकघर गळत होते. मधले घराला थोडी ओल व पुढची जागा गळत नव्हती, बरी होती. परंतु बाईमाणसाचा बराच वेळ स्वयंपाकघरात जातो. त्यावेळी गावात जागेची एव्हढी चणचण नव्हती. भाडेपण कमी असाचे, परंतु संडास वगैरे नाही. फारच सगळीकडे गैरसोय. ह्या जागेजवळ बखळच पण बंदिस्त असल्यामुळे सोडायचे नाही, जो त्रास होईल तो सोसणे भाग होते. त्यात पगार फारच कमी. भागणे कठीण म्हणून तेथेच राहत होतो. शेजारपण चांगला होता. संत म्हणून राहत होते. त्यांच्या मुली, आमच्या मुली खेळणे, येणे-जाणे जमत असल्यामुळे घर सोडावेसे वाटत नव्हते. पुढे दोन मुलींचे पाठीवर मला मुलगा झाला. त्या संतांना मुलगा नव्हता. आमचा मुलगा सात महिन्यांचा असताना त्यांना मुलगा झाला. दुधात साखर!

* * *

आमचे शेजारी संतांचे घरात भाटे म्हणून राहत होते. त्यांचे व आमच्या घराचे मालक सोमणी यांचे चांगले घोब्याचे संबंध होते. मी त्या मुलाचे वेळेस बाळंत झाले. त्यावेळी आमच्या घराचे मालक एक महिन्याची रजा घेऊन आले होते. त्यांना मूलबाळ नव्हते. त्यावेळी त्यांची बदली बंगलोर येथे झाली होती. ते त्यांच्या बायकोला ठेवून एकटेच गेले. “तू मागून ये!” असे ते म्हणून गेले. माझे घरात कोणी नसल्यामुळे व त्या एकट्याच असल्यामुळे माझे दहा दिवसांत अशोकच्यावेळी त्यांनीच केले. मुलींचे करावे लागे. अगदी घरातल्या बाईमाणसासारखे बारा दिवस त्यांनी चांगले सहकार्य केले. आम्ही आमच्या घरमालकांना दादा व त्यांचे बायकोस वहिनी म्हणत असू, बारा दिवस आटोपतात तो त्यांना दादांची तार आली की, “तू भाटे यांना बरोबर घेऊन ये.” म्हणून सोमणी वहिनी सर्व सामान घेऊन भाटे यांना बरोबर घेऊन गेल्या. दुसरे दिवशी भाट्यांची आई काही कारणानिमित्त त्यांच्या ठेवलेल्या

वस्तु-दागिने पाहावयास गेल्यावर तेथे काहीच नाही! सर्व गायब! आता काय करावं? त्यांचा मुलगापण त्या सोमणी वहिनीबरोबर गेलेला. त्यांच्याकडे यांचे उठणे-बसणे जास्त. बाकी कोणाकडे नाही. कारण रात्री दहा वाजेपर्यंत त्यांचा दुसरा मुलगा मशीनवर शिवत बसलेला असे. त्या भाटे आजी व आमचे घरमालक सोमणी वहिनी करमणूक म्हणून गप्पा मारीत बसत. रात्री नऊ वाजता झोपायलाच वर जात. खाली एका बाजूला आम्ही व दुसऱ्या बाजूला ती माणसे. एक भिंतीत कपाट होते. त्यात दागिन्याचा डबा पुरून ठेवला होता म्हणे. त्यावेळी आजच्यासारखे कपाट वगैरे फारसे काही नसे. असेच काहीतरी सुरक्षिततेच्या दृष्टीने करावे लागे. काय त्या बाईला बुद्धी झाली ती पाहण्याकरिता गेली. त्या बाईला नेमका सोमणी वहिनींचा संशय आला. आम्हाला तर काही सुचत नव्हते. जेवणं-खाणं वगैरे. आमच्या शेजारी ते संत, त्यांची पण स्थिती आमच्यासारखीच झाली होती. आम्हीच शेजारी.

भाटे पोचविण्यासाठी गेले होते. ते परत आल्यावर त्यांना त्यांच्या आईने वृत्तांत सांगितला. पोलिसात सांगितले, “तुम्हाला ज्यांचा संशय असेल त्याचे नाव सांगा.” पोलिसांनी सांगितलं. बाईंनी सोमणी वहिनींचे नाव सांगितले. मग सर्व तपास सुरू झाला. प्रकरण चार-पाच महिने चालले. मुद्देमाल म्हणतात पुण्यात सापडला. मग कोणी काय केलंही देवास ठाऊक. सोमणी वहिनी तर बंगलोरकडे गेल्या होत्या. पुढे फार चर्चा त्याची झाली नाही, म्हणजे केली नाही! सगळ्यांच्याच आब्रूचा प्रश्न! असो.

* * *

पुढे चव्वेचाळीस साली साधारण जुलै महिन्यातच संगमनेर येथे प्लेगची साथ सुरू झाली. संगमनेरचे लोक अकोल्यास राहावयास आले. कोणाच्या जागा होत्या. त्यात कोणी भाड्याने घेतल्या व राहावयास आले.

कसातरी ऑगस्ट व सप्टेंबर दोन महिने गेले व अकोल्यात उंदीर पडण्यास सुरुवात झाली. काही लोक नवरात्राचे अगोदरच झोपड्या बांधून शेतात गेले. काही नवरात्र संपण्याची वाट पाहत होते. त्या वर्षी आठव्या दिवशीच दुसरा आला होता. जुनी म्हातारी माणसे म्हणावयाची, “काहीतरी विपरित होणार!” तोच प्लेगने हाहाःकार उडवून दिला. रोज चार-पाच माणसे जाऊ लागली. डॉक्टर घरोघर येऊन टोचून गेले. आमचे शेजारी संत, त्यांचे

शेतात राहावयास गेले. आम्ही त्या वाड्यात एकटेच. माझी मुले नलू, शशी आणि अशोक लहान तान्हा एवढेच. कारण यांची फिरतीची नोकरी. व्हिलेज पोस्टमन. त्यावेळी पंधरा मैलांच्या परिसरात हे एकटेच हिंडत. हे त्यावेळी दोन दिवस बाहेर एक दिवस घरी असे असत. आठवड्यात फक्त रविवार आणि गुरुवार, शनिवार असेच ते असत. तर तो वेळ पोस्टात जाई. हे घरी नसतील त्या दिवशी आम्ही पाच वाजताच जेवणे करून टाकळकर वाड्यात जात असू. ते अजून बाहेर राहावयास गेले नव्हते. त्यांचा विचार चालला होता शेतात जाण्याचा. त्यांची म्हातारी आजी, एक बहीण, दुसरे बिऱ्हाड सोमणी म्हणून त्यांचे आजीची बहीण, तिसरे त्यांचेच नातेवाईक सोमणी म्हणून. ते फॉरेस्ट खात्यात होते. त्यांची आई, त्यांची आत्या अशी. त्या वाड्यातील कोणीपण माणसे बाहेर गेली नव्हती.

ते मला म्हणाले, “आम्ही आता शेतात राहावयास जाणार. तुम्ही काय करणार?”

“आमची कोठेच सोय नाही. आम्ही काय करणार?” मी म्हणाले.

“तुम्ही आमचेबरोबर चला” टाकळकरांनी सुचविले.

“बरे, विचारते नि सांगते”, मी म्हणाले.

मी ह्यांना विचारले, तर म्हणाले “नको!” पण टाकळकर बाबांनी त्यांना समजाविले. ते म्हणाले, “गावात कोणीच नाही. बहुतेक सर्व गेलेत व अजून जाणार आहेत. तेव्हा खेड्यांवर फिरणार. तुम्ही घरी नाही, गावात कोणी नाही, मग काकू एकट्या काय करणार? मुले लहान. आमचेबरोबर चला. झोपडीला काय खर्च येईल तो आपण चवघे मिळून करू.”

कोजागिरी पौर्णिमा झाली व दुसरे दिवशी आम्ही झोपडीत गेलो. थंडी भयंकर पडत होती. विहिरीचे शेंदून पाणी काढाचे. दर दोन दिवसांनी आम्ही चौघीजणी, म्हणजे बाबांची बहीण लीला, भय्या सोमणींची प्रेमा नावाची मुलगी, बाळू सोमणीची आई व मी अशा नदीवर धुवाला जात असू. दिवाळी त्यावर्षी काहीतरी नोव्हेंबरच्या अठ्ठावीस-एकोणतीस तारखेस होती. त्यामुळे पगार सत्तावीस नोव्हेंबरलाच होते. हे दहा वाजता पोष्टात हिशेब देऊन पगार आणण्याकरिता गेले. कसेतरी हिशेब दिला.

तोच “थंडी वाजते मी घरी जातो!” म्हणाले. घरी निघाले. अर्ध्या वाटेवर आले, तोच पायाने चालवेना. जांगेत गोळा आला. रस्त्यातच बसून राहिले. मी घरी झोपडीत, पाच आंब्यात; वाट पाहत होते. आम्ही ज्या शेतात

झोपडी केली होती त्या शेताला पाचअंबा म्हणत. गावापासून मैलभर! हे वाटेतच बसलेले. आम्हाला काही कल्पना नाही. वाट पाहून काळजी वाटायला लागली.

योगायोगाने टाकळकर मामा; त्यांनाच गावात व घरात बाबा म्हणत. मुले मामा म्हणाचे, तर ते मामा व बाळू सोमणी गावात होते ते परतले तो त्यांनी रस्त्यात यांना पाहिले. काय झाले म्हणून विचारले तर “पाय दुखत आहे, थंडी वाजत्ये!” ह्यांनी सांगितले. ते काय समजायचे ते समजले. त्यांनी त्यांना कसेबसे धरून घरी आणले.

आले, झोपले. ताप खूप भरला होता. डोळे इंगळासारखे लाल झालेले. कोणास काही सुचेना. “घरी जायचे. बाबांना गाडी करण्यास सांग. आपण घरी जाऊ. आपलेपासून या लोकांना त्रास होईल.” ह्यांनी मला सांगितले.

“अहो तात्या, निर्मनुष्य गाव झाला. तुम्ही तेथे जाऊन काय करणार?” बाबांनी त्यांना परोपरीने सांगितले. काही केल्या हे ऐकायला तयार नव्हते.

“तुम्हाला जायचे तर खुशाल जा!” बाबा चिडून म्हणाले.

“अजिबात जायचे नाही. ती एकटी काय करील?” आर्जींनी सांगितले, तेव्हा त्यांनी ऐकले.

गावात कोणीच नव्हते. गावातले सरकारी डॉक्टर उपासनी तवर आधीच राजूरहून डॉ. देशपांडे यांना आणले. त्यांनी इंजेक्शन दिले.

“सहस्रबुद्धे, खेड्यावर जात असल्यामुळे यांना आम्ही प्लेगच्या इन्फेक्शनचा संबंध डोस दिला आहे. तेव्हा त्यांना भीती नाही. परंतु देवावर हवाला,” डॉक्टरांनी समजावून सांगितले.

तिसरे दिवशी भयंकर ताप, बडबडणे सकाळपासूनच सुरू होते. दिवाळीचा पाडवा होता. दिवाळीत तर कोणी काही केले नाही. मी तर चूलसुद्धा पेटवत नव्हते. लीला पोराना जेवयाला घाली व मला पण दोन घास आजी खायला घालीत. आजी ऐकावयाच्या नाहीत. पाण्याचा घोटाबरोबर कसेबसे दोन घास खायचे. पाडव्याचे संध्याकाळी भाऊबीज म्हणून दत्ता आला. त्या रात्री तर आम्ही सर्वच जागत बसलो होतो. दत्ताला यातले काहीच माहीत नव्हते. “तू आलास तसा जा! आम्ही आहोत” सर्वांनी त्याला सांगितलं, तो म्हणाला, “मी मुळीच जाणार नाही. तुम्ही तसा मी!”

पहाटे सगळेजण मला म्हणाले, “आम्ही आहोत, काकू तुम्ही

पडा.” मी नुसती तिथेच खाली आडवी झाले व माझा डोळा लागला. तेव्हाच्यात मी व दत्ता डोंगरावर चढत आहोत. तिकडून रेड्यावर बसलेला माणूस भयंकर दिसत होता. एकाने पुढे दोरी धरली. आम्ही वर चढतोय. ते दोर घेऊन समोर आले. जशी रेड्यावर बसलेला माणूस म्हणाला, “त्यांना जाऊ दे, आपण त्या वाटेने जावे.” ते रूप जसे जवळ येऊ लागले, तशी मी मोठ्याने ओरडले, “काय झाले?” म्हणून सर्वच घाबरले. मला चांगले जागे केले. आर्जींनी मला काय झाले म्हणून विचारले. मी त्यांना सर्व वृत्तांत सांगितला. आजी म्हणाल्या, “बरे झाले, तुमचे गंडांतर टळले! ते दुसरीकडे गेले.” सकाळी गावात कोणीतरी गेल्याची बातमी कळली. झोपडीवर माधवराव धर्माधिकारी यांचे वडील गेले असे समजले. चौथे दिवसापासून थोडा उतार पडावयास लागला. बहुतेक तिसरे दिवशीच माणसे जात होती.

बाळू सोमणी फॉरेस्ट खात्यात असल्यामुळे त्यांनी चित्रकाची मुळी उगाळून लावण्यास आणली. ते स्वतः मुळी उगाळून लावत. आठ-पंधरा दिवसांनी गाठ चांगली बरी झाली. चालता यावयास लागले. देशपांडे डॉक्टरांनी लिहून दिल्यामुळे तीन महिन्यांची रजा मंजूर झाली. सगळे ठीक झाले. देवाने वाचवले!

* * *

कार्तिकी एकादशीस पाऊस सुरू झाला. इतका की आम्हास झोपडीत बसण्यास जागा नव्हती. पावसाळ्यातसुद्धा इतका पाऊस पडला नाही. प्रत्येकाने खाटेवर बसून दोन दिवस काढले. खाटांखालून पाणी चालले होते. त्यात खाटा पण लोखंडी नव्हत्या. बाजा होत्या लाकडाच्या, काथ्यानं विणलेल्या. फारच हाल झाले! अशोक वर्षाचाच होता. पुढे मात्र दोन-तीन महिने मजेत गेले. आम्ही झोपडी सोडण्याचेवेळी सगळ्यांनी वर्गणी करून सत्यनारायण केला. पूजा यांच्याच हाताने केली. फेब्रुवारी महिना संपता संपता गाव भरावयास लागले. आम्ही मात्र रथसप्तमी झाली नि दुसरेच दिवशी गावात आलो. झोपडीत बरे असे गावात भकास वाटत होते.

* * *

पुढे पावसाळ्याचे तोंडाला, शशीला पाचवे वर्ष लागले असेल तो तिला घामगलांडे झाली. आम्हाला ती घामगलांडे होती असे वाटले. परंतु ती आगपैण झाली होती. तिला खूप औषधे करून कशीतरी बरी झाली. तोच गावात खरुजेची साथ सुरू झाली. नलूला, शशीला खरुज झाली. खरुज कशीतरी बरी होऊन दोन-चार महिने होतात, तोच शशीच्या पायाला पोटीला पांढरा फोड उठला व अर्धी पोटी त्या फोडाने व्यापली. खूप औषधे! कोण सांगेल ते, परंतु गुण नाही! शेवटी ठाकराकडे नेले. त्यांचे औषधाने पंधरा दिवसांत पाय बरा झाला. तो ठाकर म्हणाला, “हा साधा फोड नाही. ही धायरू म्हणतात ते आहे!” मलातर ही नावेसुद्धा माहीत नव्हती.

* * *

पुढे उन्हाळ्यात आई पुण्यास आली होती. मी पाच-सहा वर्षांत पुण्यास व कोकणात कुठेच न गेल्यामुळे आई अकोल्यास भेटण्यासाठी आली. पंधरा दिवस राहिली. तिचेबरोबर शशी गेली. तिच्यामागे लागून “मी येते, मी येते!” म्हणून शशी गेली. आई म्हणाली, “माझेजवळ राहिली तर मी सांभाळीन तिला!” अखेर आई कोकणात गेली. शशी तिच्याबरोबर आयनीस गेली. शशीने पाऊल टाकले नि म्हणाली, “आजी, तुझ्या घरावर केर आहे. आपण घरी जाऊ. इथे नको. तुझे घर गवताचे!” खूप रडू लागली. उगाच आणले असे आईस झाले. शशीने गवताचे घर पाहिले नसल्यामुळे तिला गवताचे छप्पर म्हणजे घरावर केर असे वाटू लागले. कशीतरी नादी लावून पंधरा दिवस राहिली. आमची चुलतआजी पुण्यास मुलांकडे यावयास निघाली, तेव्हा तिचेबरोबर ती पुण्यास आली. आमच्या घराच्या मालकीणबाई म्हणजे सोमणी वहिनी पुण्यास गेल्या होत्या. त्यांना शशीला आणावयास सांगितले त्या घेऊन आल्या.

पुढे काही दिवस मात्र कुणाला दुखणेबाणे काही नाही. असे मजेत वर्ष गेले. अशोक चांगला खेळाला लागला. तो तीन वर्षांचा होतो तो अनिलचा जन्म!

अनिल तर जन्माला आल्यापासूनच स्वतःला दुखणे व सर्वांनाच दुखणे घेऊन आला. सगळी आजारी पडली. त्यात घरात कोणी नाही. टाकळकर लीला हिने दहा-पंधरा दिवस घरात येऊन सगळे केलंनी. मुलींच्या

वेण्या, त्यांना आंघोळी, भाकरी-पोळ्या सुद्धा तिने केल्या. माझे हातास नखुरडे झाले होते. तशात माझे, नलूचे, शशीचे आणि अशोकचेसुद्धा डोळे आले होते. नलूला तर ताप येऊ लागला. तिला काहीच सहन होईना. शशी, अशोक दोघेही सोशिक. परंतु नलू तर अगदी वाळून गेली. लेखणी झाली. कसातरी अनिल महिन्याचा झाला, तो त्याला थंडी एक दिवसाआड येऊ लागली. आमचे डोळे कसेतरी बरे झाले तो हे पुढे वाढून आले.

“असे का होते?” म्हणून गुरूंना विचारले. ते म्हणाले, “एक वर्षभर त्याला व त्याचे वरचे माणसांना त्रास आहे. कारण ग्रह अनिष्ट आहेत. शांत केल्यावर थोडा फरक पडेल.” पण हे काही मनावर घेईनात. मी पण नाद सोडून दिला. जे असेल ते भोगणेच आहे!” त्याला थंडी आली नि तो कण्हावयास लागला, की माझे डोळ्याला धार लागली. तसेच काम ओढीत राहाचे. मलापण थंडीताप येऊ लागला. त्यावेळी दवाखान्यात कोयनेलचे डोस व पिवळ्या बारीक गोळ्या देत. त्या आणणे व घेणे. त्यांनी पित्त फारच होत असे. हे अनिल पाच महिन्यांचा झाला तरी चालूच होते. मी अगदी कंटाळले. त्यात अशोकचे डोळे सारखे उलटत होते. काही केल्या बरे होईनात. म्हणून पुण्यास दादाकडे गेले. त्यावेळी अनिलला मात्र पुष्कळ बरे होते.

* * *

पुण्यास दादाची पुष्पा, शशीएव्हढी व अशोक लताबरोबरचे. सगळी लहान. एकमेकांना संसर्ग नको, म्हणून गेल्याबरोबर बंडूने प्रथम चाफेकर डॉक्टरांकडे नेले. अशोकला व नलूला दाखविले. अशोकला इंजेक्शन व नलूला औषध सुरू केले. बरे वाटू लागले. आठ दिवसांत गुण आला. तो म्हणाला, आता पंधरा दिवस राहा, म्हणजे सगळ्यांना बरे वाटेल. संक्रांत तिथेच झाली. नलूला औषध चालू होते. डॉक्टर म्हणाले, पंधरा दिवस आणखी औषधे घ्यावी लागेल. गुण येत नव्हता.

त्यावेळी रेशन पुरत नव्हते. बाहेर धान्य मिळत नव्हते. मका, आटा, लाल ज्वारी असे मिळे. तांदूळ अगदी थोडे मिळत. मक्याचे पीठ मिसळून पोळ्या पिवळ्याधमक होत. साखर-गूळ मात्र मिळत होते. दादा म्हणायचा, “पोरगे लहान आहे पण सर्व सोसते आहे.” अशोकला मात्र भात लाग्याचा व दूध लाग्याचे. तो भाताशिवाय काही जेवत नसे. मी बरोबर थोडे तांदूळ नेले

होते. काही रेशनचे. कसातरी त्याचेपुरता भात करीत असे. लता मात्र जे येईल ते खात असे. दोघे बरोबरीचे. अगदी आठ दिवसांचा फरक.

बंडू म्हणाला, “एक तारीख आलीच आहे, पगार झाला की जा.” तीस तारखेला आम्ही दवाखान्यात गेलो. डॉक्टरांनी दोघांना तपासले आणि जायची परवानगी दिली.

* * *

आम्ही दवाखान्यातून बाहेर पडतो तोच गोंधळ सुरू झाला. कोणी दगडे मारतो, तर कोणी “आग! आग!” असे ओरडतो. काही समजेना. तेव्हाद्व्यात “गांधींचा खून झाला म्हणून दंगल उसळली!” असे कोणीतरी म्हणाले. पोलिस फिरू लागले. बाहेर गेलेली माणसे जीव घेऊन घरी आली. जिकडे-तिकडे हाहाःकार झाला. ती रात्र सर्वांनी जागून काढली. आम्ही वाड्यात राहत होतो. तो वाडा ब्राह्मणाचा होता. फार मोठा वाडा! बाहेर कोपऱ्यावर आग लावून दिली! लोक सगळे भयभीत झाले. कोणी ती आग लावली कोण जाणे. काही म्हणे, “विजली विजली!” वाडा भक्कम! वाड्याचे बाहेर कोणालाच जाऊ देईनात. झाले! दूध नाही, काही नाही, काही मिळेना. अनिलला दूध कसे मिळणार? अनिल लहान अगदी! दुसरे दिवशी एकेका माणसास जाऊ दिले. फक्त लहान मुलांना दूध आणण्याकरिता. ते पण फक्त बाईमाणसास. आधी वहिनीने जाऊन अर्धा शेर आणले व मी जाऊन अर्धा शेर दूध आणले.

ब्राह्मण म्हटला की त्याचा नायनाट कराचा असे सत्र सुरू होते. जीव घेऊन कसेबसे दडून राहिलो. असे आठ दिवस पुण्यात धुमाकूळ चालला होता. असो! पुणे शांत झाले व मी अकोल्यास आले.

* * *

पुण्याहून आल्यावर पाच-सहा महिने बरे गेले. पुढे आषाढाचे महिन्यात दोन नंबरच्या पुतणीचे लग्न होते. परंतु अनिल पुन्हा आजारी पडला. तेव्हा मी म्हटले, “पाऊस खूप आहे, तुम्ही एकटेच जा.” पहिल्या पुतणीच्या लग्नाच्या वेळी अशाच काही अडचणीमुळे मी गेले नव्हते. म्हणून मग नाही हो म्हणता

म्हणता मी गेले. बरे दिसणार नाही; प्रत्येकवेळी हिची आपली अडचण आहेच! असे होईल म्हणून गेले.

निघाले खरी पण अनिलला गाडीत उलट्या व जुलाब व्हावयास लागले. कसेतरी पुणे गाठले. लग्नघरी न जात माझ्या भावाकडे गेले. कपडे खूप भरले होते. त्यात पाऊस. संध्याकाळी सहा वाजले होते. वहिनी म्हणाली, “रात्री जेवणेखाणे करा नि मग जा. अनिलला बरे नाही. तेथे तुम्हाला गेल्या-गेल्या काही काम करावे लागेल.” घर जवळ होते म्हणून मग राहिले. नुसती जाऊन आले. तरी जाऊबाई म्हणाल्याच, “तुझे काहीतरी असतेच!” मी त्याला काय करणार? पहाटे उठून धुणे धुण्याकरिता निघाले, खाली हौदावर पण वहिनी म्हणाली, “धुणे मी धुवीन, तुम्ही जा” मग आम्ही गेलो. जेव्हा अनिलची अवस्था प्रत्यक्ष पाहिली तेव्हा जाऊबाई म्हणाल्या, “अशा परिस्थितीत कशाला आणलंत? काही करता झाले काही झाले म्हणजे?” मग नऊ वाजता डॉक्टर आणला नि दाखविले.

मला सांगितल्याप्रमाणे मी कामाला लागले. “सगळ्या पोरींना न्हाऊ घाल,” मला सांगितले. मी बंब पेटविला आणि सगळ्यांना अकरा वाजेपर्यंत न्हाऊ घातले. पुढे दोन वाजेपर्यंत जेवणीखाणी झाली. दुसरे दिवशी मात्र नवरदेवाकडे सगळे कंत्राट होते. पंचवीस मोठी माणसे जेवण्यास त्यांचेकडे गेलो. लहान पोरेसोरे पुष्कळ होती. त्यांचा स्वयंपाक घरी केला. मी, शांती व शांतीची मामी मिळून. लग्न लागल्यावर आम्ही घरी येऊन जेवण्यास गेलो. जाऊबाई मात्र अनिलला घेऊन बसल्या. ताप फार होता. संध्याकाळी परत डॉक्टरकडे नेले. मी मात्र रात्री परत दादाकडे आले.

त्यावेळी दादा-बंडूचे कशावरून तरी भांडण झाले होते. “मी फक्त एक दिवस, अनिलचा ताप उतरेपर्यंत राहणार आहे, मग मी लगेच जाणार आहे.” असे म्हटले तसा बंडू म्हणाला, “हे बघ, पोराची व तुझी दोघांची प्रकृती खराब झाली आहे. मी तुला आईकडे पोहोचवितो.” हे म्हणाले, “तुझेवर जबाबदारी. मी जातो. मला रजा नाही.” ते गेले. “अनिलला बरे वाटल्याशिवाय येथून जाऊ नका,” असे दादा म्हणाला. त्याप्रमाणे तीन-चार दिवस राहून आम्ही आयनी येथे जावयास निघालो. पुण्यास पाऊस त्या दिवशी नव्हता. परंतु कऱ्हाडपासून जो पाऊस सुरू तो पुढे चिपळूणला तर कहरच झाला. वाशिष्ठी नदीला अफाट पाणी! नदीला उतार नाही. लवेलची मोटार ड्रायव्हर सोडण्यास तयार नाही. शेवटी चिपळूण येथे आमचे गावची मुलगी

होती. त्यांची खाणावळ होती. तिचेकडे उतरली. तेथे रात्रभर राहिलो. सकाळी पाणी उतरले तेव्हा आम्ही चिपळूण-लवेल गाडीने लवेलसास फाट्यावर उतरलो. पुढे जवळ-जवळ पूर्ण दोन कोस चालत जायचे. सामान, बॅग, वळकटी, दोन मुले न चालणारी कसे जायचे? कसातरी एक गडी मिळाला. त्याने बॅग, वळकटी घेतली व अशोकला कडेवर घेतले. त्यावेळी अशोक साडेतीन वर्षांचा व अनिल अकरा महिन्यांचा होता. शशी नलू चालल्या. मी व बंडू मिळून अनिलला घेतले. मधूनच नलू दमली. थोडावेळ विसावा घेऊन परत जाऊ लागली. कसेतरी घर गाठले. बंडूजवळ एक छत्री व गड्याजवळ एक छत्री, पाऊस बारीक पडत होता. आम्ही असे पावसात गेल्यामुळे “तुम्ही पावसात कसे आलात?” म्हणून शेजारीपाजारी विचार करू लागले. कारण कोकणात पाऊस फार असल्याने पुण्या-मुंबईचे लोक साधारण नारळीपौर्णिमा होईपर्यंत इकडे प्रवास करीत नसत. सगळे म्हणाले, “बंडू शाब्बास! तुझी हिम्मत!”

एवढ्या पावसात मुले-बाळे घेऊन आल्याने आईला चांगलीच काळजी वाटली. बंडूने आईला सर्व परिस्थिती समजावून सांगितली. “विश्रांती घेऊन तब्येत सुधारेपर्यंत राहू दे.” तिथे वहिनीने कुरकुर केली असती म्हणून इथं आणलन. आता “दसरा होईपर्यंत राहू दे!” त्यावेळी दुसरीत नलू होती. शशी पहिलीत होती. मी घरी थोडाफार अभ्यास करून घेत होते. अनिलची मात्र पंधरा दिवसांत प्रकृती एकदम सुधारली. चांगला रांगावयास लागला. एक वर्षाचा तो पूर्ण झाला. गुरुजींनी सांगितल्याप्रमाणे एक वर्ष पूर्ण होताच सगळेच सुधारले. कोकणातील तीन महिने कोणीकडे निघून गेले कळले नाही.

* * *

अकोल्याला आल्यावर मुली पुन्हा शाळेत जावयास लागल्या. परंतु मला मात्र जड गेले. परत तोच गाडा! तीच काटकसर! धुणे-पाणी, चुलीचा स्वयंपाक, ओली लाकडे!! सगळेच पंधराव्या वर्षापासून गळ्यात पडले. मिळकत कमी. पोरवाडा मागे लागला. त्यात दुखणीबाणी. असे दिवस चालले होते.

नलू दुसरीला होती. वाटले तीन महिने शाळा बुडाली, ही नापास होईल; परंतु त्या वर्षी पास झाली. तिसरीत गेली. शशी दुसरीला गेली. पुढे अनिल तीन वर्षांचा झाला तो त्याच्या पाठीवर रमेश झाला. त्याला मी

बाळ्याच म्हणाची. बाळ बाळचे बाळ्या झाले.

रमेशच्या वेळची कथा. बाळासाहेब सोमणी यांची आल्या. कोणाची कोण... पण ती टाकळकरांकडे यायची, तशी माझेकडे यायची. मला म्हणाली, “बाळंतपणाला कोण येणार आहे? चार मुले करणार कोण?”

“आईला लिहिले पण तिने लिहिले मी येणार नाही. तूच इकडे ये. पण मुलींची शाळा बुडते, कसे करावे?” मी त्यांचेजवळ चिंता व्यक्त केली.

“मी येऊन सव्वा महिना करीन, तू काळजी करू नकोस.” आत्याबाईंनी सांगितले. आम्ही त्यांना राजूरच्या आत्याबाई म्हणत असू.

त्याप्रमाणे मी बाळंत झाल्याबरोबर पत्र लिहिले. राजूरला होत्या त्या संध्याकाळी आल्या. खरोखर आईसुद्धा करणार नाही असे आत्याबाईंनी केलंनी. मुलांना तर खूप जीव लावला. खाणं-पिणं, न्हाणं-धुणं सारं पाहिलं. त्यांना परत सुचेनासे झाले. त्यांना गहिवरून आले.

“तू वाईट वाटून घेऊ नकोस. हे बघ काही अडचण झाली की मला नुसता निरोप दे मी येईन.” त्यांनी माझी समजूत काढली. म्हटल्याप्रमाणे दोन महिन्यांनी, चार महिन्यांनी येऊन जायच्या, राहून जायच्या. त्या आल्या की पोरांना खूप आनंद व्हायचा. पुढे आत्याबाई खूप म्हाताऱ्या होऊन गेल्या.

* * *

नलू पाचवीला नापास झाली. पुढे दुसरे वर्षी पास झाली तर शशी पाचवीला नापास झाली. मी नेहमी म्हणाची, “आम्हा भावंडांना शिकावयास नाही मिळाले, पण मी माझ्या मुलींना शिकवीन!” पण दोन्ही मुलींची डोकी चालत नाही असे वाटले. त्याप्रमाणे तसेच घडत गेले.

नलू सातवीत गेली, तेव्हा अकोल्यास इंग्रजी शाळा निघाल्या. ‘हिंद सेवा मंडळ, नगर’चे ‘मॉडर्न हायस्कूल’ म्हणून. मला शिक्षणाची भारी आवड. मुलींच्या नशीबाने इंग्रजी शाळा सुरू झाली. परंतु नलू सातवीला नापास झाली. मला फार वाईट वाटले. या मुलींना कामधाम काही नसताना यांना पास होता येत नाही? मी खरोखरी पोरींना कधी कामाला लावले नाही. त्यांना सारखी म्हणाचे, “तुम्ही अभ्यास करा!” पण पोरी तोंडावर पुस्तक घेऊन झोपाच्या पहाटे उठविले तरी तसेच. दुसरे वर्षी शशीपण नापास झाली सातवीला. मी त्यांना म्हटले, “तुम्ही सातवीला पास व्हा, मी तुम्हाला इंग्रजी शाळेत घालीन”.

पुढच्या वर्षी दोघी सातवीला बसल्या. शशी पास झाली, नलू मात्र पुन्हा नापास झाली. मग शशीला इंग्रजी शाळेत घातले व नलू मात्र घरीच राहिली.

पहिल्या वर्षी इंग्रजी शाळेला नगरचे देशपांडे व चौधरी म्हणून शिक्षक होते. देशपांडे आमचे शेजारीच राहात होते. अनंत देशपांडे पण शाळेत शिक्षक झाले, गावचेच होते. सगळ्यांनी आग्रह केला, मुलींना शाळेत घाला म्हणून पण मी सांगितले, “सातवी पास झाली तर घालायची नाही तर नाही!”

* * *

बाळ्या एक वर्षाचा झाला. रमेशला आम्ही लाडाने बाळ्या म्हणतो. ते बाळ्या बाळ्याच झाले. तेव्हा आम्ही पुन्हा टाकळकर वाड्यात राहावयास आलो होतो. अशोक चौथीला गेला, तेव्हापासून चौथीची बोर्डाची परीक्षा सुरू झाली. चौथ्या इयत्तेची सहामाही संपली असेल, तोच अशोकला एकवीस दिवसांचा मुदतीचा ताप सुरू झाला. त्यावेळी सरकारी डॉक्टर निर्वासित गांधी नावाचे होते. त्यांना दाखविले. त्यांनी याला अन्न अजिबात देऊ नका म्हणून सांगितले. आमची परिस्थिती पाहून आमच्यासाठी ते रोज घरी यायचे. दवाखान्यातील औषधे आणावयाचे. त्यांनी एक बाटली लिहून दिली होती. रोज यायचे कमी-जास्त काय असेल ते सांगाचे. एकविसाव्या दिवशी ताप फार चढला. सारख्या कोलो वॉटरच्या पाण्याच्या पट्ट्या डोक्यावर ठेवाच्या. नुसते पाणी पाणी करीत होता, मी दिवसभर काम करून कंटाळायची. तरी रात्री काही वेळ मी काही वेळ हे अशी रात्र काढाची. देवावर हवाला. दिवसातून तीन वेळा शिवलीलामृताचा अकरावा अध्याय वाचाची. शेवट एके दिवशी रात्री खूप घाम आला. ताप कमी झाला. सकाळी डॉक्टरांना बोलावले. ते आले त्यांनी पाहिले आणि हसले, “चिंता करू नका, तुमचा मुलगा तुम्हाला मिळाला. आता मात्र खूप त्रास देईल. खायला सारखे मागेल. पण मी सांगितल्याशिवाय देऊ नका,” डॉक्टरांना समजावून सांगितले.

पुढे थोडेसे बरे वाटले. मुले जेवायला बसली की, खुरडत खुरडत येऊन म्हणाचा, “तू सगळ्यांना जेवाला देतेस, मला मात्र देत नाहीस!” तो म्हणाचा तो तो पोटात तुटाचे. भाकरी लपवून ठेवाव्या लागत. मुली पण काही फार मोठ्या नव्हत्या. त्या घाबराच्या. त्यात अशोकला पोटावर, छातीवर बेंडासारखे फोड झाले होते. डॉक्टर म्हणाले, “सगळी उष्णता बाहेर पडते

आहे. औषध चालू ठेवा.” दोन महिने औषध होते. अशोकच्या डोक्याचा तर नुसता गोटा झाला होता. सारखे केस गळत. गांधी डॉक्टरांनी मात्र एक पैसासुद्धा घेतला नाही. मला वाटले होते, अशोक आता चवथीला नापास होईल, पण तो पास झाला.

* * *

बाळ्या चांगला साडेचार वर्षाचा झाल्यावर मला नंदाच्या वेळी दिवस गेलेले.

बाळ्या खूप दिवस बोंबडा बोलाचा. मोठा गोड बोलाचा. सगळे चिडवाचे. चिडका तेवढाच त्याला ‘क’ मिळून म्हणता यायचा नाही. ‘क’च्या ऐवजी ‘त’ म्हणाचा. बाबा टाकळकरांकडे दोन-तीन गाई होत्या. कावेरी व तिच्यापासून हरणी व कपेली. कपेली गाय काळी होती. बाळ्याला खूप आवडायची. तो तिच्याशी बराच खेळे, “ताळी तपेली” असे तो म्हणे खूप गम्मत वाटाची. तसा तो खेळकर होता. वाडाभर फिराचा. त्रास नाही. अनिलची शाळा सुरू झाली होती.

नंदाच्या बाळंतपणाच्या वेळी नलू तशी मोठी झाली होती. बाळंतपणासाठी कोणाला बोलावले नाही. त्यावेळी टाकळकर बाबांचे लग्न झालेले होते. टाकळकर मामींना दिवस होते. त्या बाळंतपणासाठी माहेरी गेलेल्या होत्या. मामांकडच्या भाकरी-पोळ्याही त्यामुळे मीच करून देत होते. झाले! सगळे नलूवर पडले. शशीची शाळा. नलूने पंधरा दिवस घरातले सगळे केले. शिमग्याचा महिना. नलूला कामाची सवय नाही. हे मात्र पोस्टात जाईपर्यंत नलूला मदत कराचे. नलू मात्र कामाने आजारी पडली. सवय नाही. एकदम पडले. मग मी सर्व काही घरात करू लागले. शिमग्याचे दिवस तिने पार पाडले. मी चैत्री-पाडव्यापासून करू लागले.

त्यावेळी मॉडर्न हायस्कूलमध्ये आष्टेकर म्हणून मुख्याध्यापक होते. शशीला शिकवायला होते. शशी इंग्रजी शाळेत जात होती. मुली फार नसायच्या, पण मग जाऊ लागल्या. त्या आष्टेकरांची, आम्ही त्यांना दादा म्हणत असू, बायकोपण आली. ड्रॉईंग टिचर म्हणून. आष्टेकर बाई आणि मी आमची चांगली मैत्री जमली. त्यांनी नंदाच्या वेळी दहा दिवसांत मला शाळेत जाण्यापूर्वी गरम गरम खायला पथ्य आणून द्यावे. जेवण आणून द्यावे. त्यांना माझे व

माझ्या संसाराचे फार कौतूक असे.

नंदाच्या वेळचे बाळंतपण असे सर्वांच्या मदतीने पार पडले. नंदा म्हणजे आमचे शेंडेफळ. नंदाचे नाव विद्या ठेवले होते, पण सगळे नंदा नंदाच करीत, ते नंदाच झाले.

* * *

आष्टेकर बाईना आष्टेकर माई असे आम्ही म्हणत असू. माझी त्यांची मैत्री जमल्यानंतर त्या मला म्हणाल्या, “आपण महिला मंडळ काढू या.” माझी संमती मिळताच आम्ही कामाला लागलो. महिला मंडळ सुरू झाले. पूर्वी टाकळकर लीलाने समिती सुरू केली होती. त्यात मी पुढे होते. मला असल्या कामाची आवड होती. आष्टेकर माईनी हे ओळखले होते. त्या खूप हौशी होत्या. त्यामुळेच माझी त्यांची गट्टी जमली होती. अकोले तसे अगदी खेडे. तेथे महिला मंडळ वगैरे प्रकार नव्हते. पण बायका हौशीने येऊ लागल्या. सुरुवातीला फार महिला नव्हत्या. परंतु पुढे बऱ्याच आल्या. आमचे महिला मंडळ फारच चांगले चालू लागले. आष्टेकर बाई मला म्हणाल्या, “तुम्ही गावातल्या आहात, तुम्ही पुढे होऊन करा; मी तुमच्या मागे आहे.” सोमणी वहिनीपण मग अकोल्यास रहायला आल्या. त्या पण मंडळात आल्या. भाटे बाई आल्या. बऱ्याच महिला येत असत. आम्ही मग हरतालिकेचे जागरण, मंगळागौरी, हातगा, महिलांच्या स्पर्धा, नाटके असे कार्यक्रम महिला मंडळात करीत असू. पुढे आष्टेकर माई गेल्यावरही महिला मंडळ चालूच होते. मग देशमुख पोस्टमास्तर होते. त्यांच्या बायकोला खूप हौस. त्या असाच्या, आणखी कोणी कोणी पण महिला मंडळ चाले. महिला मंडळाची परंपरा अद्याप अकोल्यात आहे. चांगले चालले आहे. आम्ही त्यावेळी मात्र विडी कामगार महिलांपासून सर्व घरातल्या महिलांना महिला मंडळात येण्याचा आग्रह करीत असू. आम्ही शिवणकाम, भरतकाम यांचे वर्ग चालविण्याचे ठरविले. तसा खूप प्रयत्न केला. आम्हाला काही यश आले. आम्ही विडी कारखान्यात प्रौढ शिक्षण वर्ग घ्यायला जात असू. मला शिक्षणाची हौस असल्याने मी त्यात पुढे असाची. आष्टेकर माई म्हणाल्या, “तुम्ही एवढे घरातले करून आनंदी राहता. परत काही करायचे म्हटले की तयार!” त्यांचे म्हणणे खरे असाचे. माझा पोरोडा. नलू, शशी, अशोक, अनिल, बाळ्या,

नंदा- सहा पोरं, हे पोस्टमन. पगार तुटपुंजा. धुणं-पाणी, चुलीचा स्वयंपाक ओली लाकडे आणि यांची पोस्टाची वेळ. पोरंंच्या भुका शाळा ह्या सगळ्या गोष्टी मला सांभाळाव्या लागल्या. पण मला हौस फार होती. शिक्षण अर्धवट राहिले होते. संसार लवकर गळ्यात पडला होता. त्यामुळे कधी कधी चिडाची. पण असे महिला मंडळ म्हटले की, मला खूप काम करण्याचा उत्साह वाटाचा. एक मात्र खरे की अशोक, अनिल, बाळ्या ही पोरं कधी मागे लागून येत नसत. त्यांच्या मित्रात, खेळण्यात ती दंग असत.

मात्र मुलांच्या जबाबदारीने अगदीच भागेनासे झाले. त्यात मुली मोठ्या, कपडा मुलींना जास्त हवा, भागाचे नाही. हे चिडाचे. अकोले गाव खेडे. दुसरे कमवायचे साधन काय? त्यात यांचा स्वभाव म्हणजे नाकासमोर जाणे आणि नाकासमोर येणे. कधी दिवाळीचे पोस्त सुद्धा मागाचे नाही. फार स्वाभिमानी. मला ते तसले आवडायचे नाही. त्यामुळे पगाराशी उठाचे नि पगाराशी बसाचे. खाणारी तोंडे आठ. तरी मी सगळ्यात, सगळे बाजूला सारून घ्यायची. त्यांनी कधी आडवले नाही मात्र. त्यांचे मात्र सगळे वेळेवर व्यवस्थित लागाचे. अजूनसुद्धा स्वभाव बदलला नाही. इकडे-तिकडे बोलणे-चालणे नाही. आपले काम बरे की आपण बरे, असो.

* * *

नंदा लहान तान्ही, बाल्या चार-पाच वर्षांचा. त्याचा सगळा जीव नंदात असाचा. कोणी म्हणाले, तुमची नंदा आम्ही घेऊन जातो की चिडाचा खूप. आदळआपट कराचा. आमच्या वाड्यात एक वाळीबा भोसले नावाचे लाईनमन राहायचे. ते पण पोस्टात. त्यामुळे त्यांचे आमच्याकडे येणे-जाणे फार. त्यांना मनोहर, तान्हू अशी मुले होती. मनोहर अनिलबरोबरचा. त्यांची बायको बाल्याला फार चिडवाची. ती नंदाला ‘सोनी’ म्हणून हाक माराची. सोने! सोने! सोनी मोठी चौकस! म्हणून तिला खेळवायच्या. मधूनच लहर आली की बाल्याला म्हणाल्या, “मी नेते सोनीला माझ्या घरी!” तो चिडाचा खूप. त्या विचाराच्या, “काय करशील?” “तुम्हाला कोंडून ठेवीन!” तो म्हणाला. त्याचे असे सुरू झाले की त्यांना मजा वाटाची. खूप प्रश्नोत्तरे होत. मग काहीच सुचले नाही की म्हणे, “गंगाधर उचलून डोक्यात घालीन!” मग सगळे खूप हसाचे. मग त्या घाबरल्यासारख्या कराच्या. खूप मजा यायची.

अजूनही बाल्या नंदा अशी जोडी. त्यांना एकमेकांशिवाय होत नाही. मुलांत दोघे लहान!

* * *

नलू शशीची जोडी लहानपणी अशी मोठी गमतीची असाची. शशी म्हणजे नुसती हुडदुंगा! ती दोन घायची, दोन घ्यायची. कुठेकुठे उंदारायची आणि नलू नुसती रडतराऊ! नलूला कोणी मारले तर शशी दोन ठेवून देई. सगळ्या गल्लीत अशी जोडी सगळ्यांच्या लक्षात असे. एखाद दिवशी दिसल्या नाही की, “नलू-शशी दिसत नाही!” पुढे नदीवर दळण आणाला सगळ्याला नलू शशीबरोबर जायची.

अनिलला शशीचा फार लळा. ती सारखी त्याला कडेवर घेऊन फिराची. त्यामुळे तो सारखा तिच्या मागे मागे फिराचा. त्याला सारखे घेऊन फिराला हवे असाचे.

* * *

बाल्या तिसरीत गेला, तेव्हा आई आकोल्यास आली होती. आईला चार दिवसात बाल्याचा खूपच लळा लागला. आई बाल्याला म्हणाली, “बाळ्या, येतोयेस का कोकणात?”

“हो! येतो!” बाल्या म्हणाला.

“काही नको शशी सारखे; घर गवतचे म्हणून रडेल नि परत येईल!”

“बाळ्या, शशी सारखे नाही हो कराचे?” आईने म्हटले. “नाही!”

बाल्या म्हणाला. तो चांगलाच नादावला होता. त्याला आंबे, काजू, फणस खायला मिळतात म्हणून आईने सांगितलं, मग काय बाळोबा हुरळले! त्यात आजीचे लाड!

अखेर बाल्या आईबरोबर कोकणात गेला. “राहील तवर राहील!” आई म्हणाली. पण चांगला वर्षभर राहिला. फणस, आंबे, काजू खूप खाल्ले. त्याला ते सोसले नाही. तरी खायचा. त्याला आंबे, गरे खूप आवडाचे. त्यात आईने आटवलेला आंबेरस, आंबे फणसाचे साठं त्याला भरपूर खायला दिले. तो रमला.

आम्ही अशोक अनिलच्या मुंजी काढल्या. घरचेघरी करू म्हणून पत्रे मामांना टाकली. आमची परिस्थिती नव्हती, पण ब्राह्मण करून सोडू, असा विचार केला. वासुदेव गुरूंनी पण सगळे थोडक्यात करून देतो म्हणून सांगितले. म्हणाले, “माझ्या बहिणीच्याच घरचे कार्य आहे!” त्याचे असे की मी त्यांची आई जानकीकाकू यांच्याकडून गुरुमंत्र घेतला होता. अन्नपूर्णेचा - दर श्रावणी सोमवारी पूजा कराची, असे व्रत होते. त्यामुळे मी वासुदेवगुरूंची गुरू बहीण. सांगायाचे म्हणजे ते मात्र आजपर्यंत पाळतात. कधी भाऊबीज चुकवीत नाहीत. असो!

पत्रे टाकली पण आई आली नाही. बाळ्या तिकडेच असल्यामुळे मग तोपण नाही. भाऊ मात्र दोघे सहकुटुंब आले. एक देशपांडे बाई, विधवा होती. दोन मुले. तिला ऐकू यायला कमी. सगळे तिला अपरोक्ष बहिरी म्हणत. तिच्या मुलांची नावे दिगू व रत्नाकर पण तिला कोणी दिगूची आई तर कोणी रत्न्याची आई म्हणे. पण रत्न्या लहान. त्यामुळे आणि रत्न्या सगळ्या मुलांत मिसळायचा. त्यामुळे रत्न्याची आईच जास्त प्रचलित होते. बाई अतिप्रामाणिक, गरीब होती. कोणाकडे स्वयंपाक-पाणी करी. रामभाऊ संताच्या घरी विशेषकरून ती कामास जाई. आपली सर्वांना धरून राही. तिच्या नवऱ्याला गावात भिकू सोटर म्हणत, असे ऐकिवात आहे; तर ती आपली मात्र घरात मला सर्व मदत करित होती. तिने सगळे कार्य ओढून नेले. मुंजीस जेवावयास फार नाहीत; वाड्यातली, पोस्टातली, माझ्या मैत्रिणी, पोस्टमास्तर देशमुखांची बायको एव्हढीच. माझ्या मैत्रिणींनी मला कार्यात मदत केली. परंतु भावजया आल्या होत्या. त्यांनी मात्र नाके मुरडण्यापलिकडे काही केले नाही. हे केले नाही नि ते केले नाही; नुसती नावे ठेवली. मनाला फार लागले. चूल असल्यामुळे धूर, धूर करून बंगल्यात टाकळकर मामांच्या जागेत बसून राहिल्या; पण कशाला मदत केली नाही. फार वाईट वाटले. ह्यांच्या इकडचे तर कोणी नाही. जाऊबाईंनी फक्त नंदाला पाठवले. कार्याचा मला खूप ताण झाला. त्यात भावजयांनी मला टोचले, तेव्हा मात्र मला अगदी चक्कर आल्यासारखे झाले. असो. हो मुंजीच्या आधल्या दिवशीची एक गंमत... सगळे पेढे वळाला बसले होते. अशोकपण होता. “ठणकावला!!” करून तो एकदम किंचाळला खरेच त्याला विंचू चावला होता. खूप गोंधळ घातला होता. आकोल्याला साप, विंचू फार. असो.

* * *

बाळ्या व आई मुंजीला आले नाहीत. पुढे पावसाळा लागला. आंबे, फणस, काजू बाळ्याला सोसले नाहीत. अंगावर उष्णता उठली, पुरळ आला, अंग खाजू लागले. आईनी घरची औषधे केली. खेड येथील डॉक्टरांना दाखविले; परंतु गुण नाही. शेवटी कोकणातील बाळ्याचे व आईचे परिचयाचा माणूस यायचा होता. त्याचेबरोबर आईने बाळ्यास पुण्यास पाठविले व आकोल्यास पत्र टाकले. “तुम्ही पुण्यास जाऊन बाळ्याला आकोल्यास घेऊन जा.”

पुण्यास बाळ्या जाताच दादाने पुण्याच्या डॉक्टरांचे औषध सुरू केले. वहिनीने सांभाळले. ती स्वतः बाळ्याच्या सर्व अंगाला औषध लावीत असे. आठ दिवस सगळे करावे लागले. पण तिने नाक न मुरडता केले. मधला भाऊ मात्र म्हणाला, “बाळ्याची लस माझ्या मुलांना लागेल. माझ्या मुलांना होईल, इथे ठेवू नको!” खरे आईने मधल्या भावाकडेच पाठवले होते, बंडूकडे. असो. पुढे बाळ्याला आकोल्यास आणले. घैसास डॉक्टरांना दाखविले. त्यांनी पोटात व वरून लावावाही औषध दिले. आठ दिवसांत बाळ्या बरा झाला.

* * *

आकोल्याला सर्वोदयाचे एक कोळी बोर्डिंग होते. त्या बोर्डिंगला नानीवडेकर मास्तर होते. टाकळकर मामांची भाची मंदा पण इथे होती. त्यांचे मुलीची व मंदाची मैत्री चांगली जमली होती. ती नलूला म्हणाली, “अग, संस्कृतला बस.” माझे वडील शिकवतील; म्हणून तिला संस्कृतला बसवले. तेव्हा संस्कृतचे परीक्षेसही नलू नापास झाली. पुढे आष्टेकर बाई म्हणाल्या, हिंदीच्या परीक्षेला बसवा. सोमणी वहिनी तसेच आणखी काही मुली बसल्या होत्या. परंतु हिंदीलासुद्धा नापास झाली. सोमणी वहिनी पास झाल्या. इतर काही मुलीपण पास झाल्या. मला मात्र खूप वाईट वाटले. आपण एवढे कष्ट करतो, फळ मात्र नाही. अशोकपण सातवीला नापास झाला. पण त्यावेळी पुन्हा चाचणी परीक्षा देऊन आठवीत बसता येत असे. तो म्हणाला, “मी दोन्ही परीक्षांना पास होऊन दाखवीन. मला आठवीत घाल.” मी त्याला चाचणी परीक्षा देऊन आठवीत घालायचे ठरविले. मात्र त्याने खरोखरीच बोर्डाची सातवीची परीक्षा व आठवीची इंग्रजी शाळेची परीक्षा पास होऊन दाखविले.

* * *

पुढे अनिल सातवीला आला. अनिल मात्र हुशार होता. त्याला अभ्यास कर म्हणून कधी सांगावे लागले नाही. त्याच्या वर्गात त्याचे मित्र, डॉक्टर घैसासांचा मुलगा, कानिटकर मामलेदारांचा मुलगा, फारूकी डॉक्टरांचा मुलगा, एक विसाळांचा मुलगा असे काही होते. डॉक्टरांची मुले व मामलेदारांचा मुलगा आणि काही मुले शिकवणीला जायची गुजर गुरुजींकडे. त्यावेळी मराठी शाळेत घुगरी नावाचे मुख्याध्यापक होते. अनिलला शिकवणी नव्हती. श्रीमंत व मोठ्यांची मुले शिकवणीला. पण त्यांना शिकवण्या असून चढाओढीने त्यांचे एवढे मार्क अनिलला मिळत. सातवीला गुजर शिंपी गुरुजी होते. त्यांचेकडेही मुले जायची शिकवणीला. पुढे असे होऊ लागले. अनिल म्हणे, “आई, मी त्यांचेसारखे लिहितो तरी प्रत्येकवेळी मला कमी मार्क कसे?” तो मग तक्रार करी. तो काही गुरुजींना म्हणाला की, गुरुजी त्याला रागवाचे. वडिलांना त्याने सांगितले की वडील म्हणाचे, तुझेच काही चुकले असेल. गुरुजींनी कुठे काही यांना सांगितले की हे घरी त्याला मारत. हल्लीच्या आई-वडिलांसारखे मुलांची बाजू घेऊन भांडायला जात नसत त्यावेळी. असे बरेच वेळा घडले. अनिलने कितीही खरे सांगितले तरी तसेच होई. खरे म्हणजे शाळेत असे व्हायला नको. ती मोठ्यांची शिकवणीची मुले, आम्ही गरीब. प्रसंगी दुसऱ्याचे कपडे घालून अनिलला शाळेत जावे लागे. देशमुख पोस्टमास्तरांचा मुलगा उल्हास म्हणून होता; त्याचे कपडे त्याने कधी वापरले. त्या मुलांनी त्याला चिडवलं. त्यात या मार्क प्रकरणाची भर. खरे तर शाळेत आजेदुजे नको; परंतु पैसा आणि अधिकार! खरी गुरुजींना सगळी मुले सारखीच. कुठेही पाहा, गरीबाला न्याय नाही...

एक दिवस शाळेत काहीतरी असेच झाले. त्या मुलांशी अनिलचे भांडण झाले. गुरुजी रागावले. त्याला वाटले, आता वडिलांना सांगितले गुरुजींनी तर बोलणे वा मार मिळेल.

सकाळ, दुपार शाळा मराठी शाळेची असे. सकाळची शाळा सुटली. नेमलेली कामे केली. जेवणे उरकली, मला तर दिवसभर काम पुरवत असे. बालवाडीला जागा नव्हती. आमच्या घराची ओसरी मोठी होती. त्यामुळे घरातच १२ ते ३ बालवाडी भरे. नलूच्या मागे हा उद्योग लावून दिला होता. त्या मुलांच्या घोळत आम्हाला काही समजत नव्हते. अनिलची शाळा पुन्हा अडीच वाजता भरत असे.

अनिलने केव्हा मागच्या खोलीच्या खिडकीमधून कपडे वगैरे पिशवीत

भरून बाहेर टाकले ते काही समजले नाही. बाळ्या शाळेत गेला होता. नंदा नंतर बालवाडीमध्ये होती. शशी, अशोक अकरा वाजताच इंग्रजी शाळेत गेलेले. अनिल मात्र केव्हा गेला हे मला त्या दिवशी समजले नाही. थोडीशी पुस्तके व कपडे घेऊन बखळीच्या दरवाजाने शाळेत न जाता स्टॅण्डवर गेला. साडेचार-पाचपर्यंत कोठेतरी घोंटाळत होता. साडेचारच्या राजूरच्या गाडीत तो बसला, तो वासुदेवगुरुंनी त्याला पाहिले. गुरू त्याला म्हणाले, “राजूरला तू कोठे निघालास?” तर म्हणाला, “राजूरला तांदूळ आणायला चाललो.” मग गुरू काही बोलले नाहीत.

संध्याकाळी बाळ्या शाळेतून आला होता. अशोक, शशी आले. मुलांना शाळा सुटल्याबरोबर जेवावयास लागे. तीन वेळा जेवणे. कधी खाऊ, शेंगदाणे, खोबरे, मुरमुरे असा असे. बाजारच्या दिवशी केळी, पेरू, बोरे असा खाऊ असायचा. बाळ्या, नंदा म्हणाली, “आम्ही जेवू!” दुपारचे असायचे. नसले तर मुले यायच्या आत करून ठेवाचे. त्याप्रमाणे मी बाळ्याला म्हटले, “नाना, कसा नाही आला?” तसा बाळ्या म्हणाला, “अग माझी शाळा लवकर सुटते. नानाची उशीरा सुटते!” बरे, त्यांना वाढले. अनिलला नंदा, बाळ्या दोघे नाना म्हणत असत. आमच्याकडे नलूला ताई म्हणाचे, शशीला माई म्हणाचे, अशोकला दादा म्हणाचे. बाळ्याला अण्णा म्हणाचे, अशी शिस्त लावली होती. लहानांनी मोठ्यांना नावाने उद्धटासारखी हाक माराची नाही. नलू, शशी, अशोक यांना वाढले. त्यांची जेवणे झाली तरी अनिलचा पत्ता नाही. अशोकला म्हटले, “अरे, अनिलला पाहा कुठे खेळत असेल.”

“हाका मार, बघ”

“मी आत्ताच चिरेबंदीवरून आलो, दिसला नाही,” अशोक म्हणाला.

“अरे, शाळा सुटली का त्याची? कानिटकर दिसला का तुला?” मी त्याला विचारले.

“हो, होता चिरेबंदीवर,” अशोक म्हणाला. तशी मी जरा चरकलेच. म्हटले घरी आल्याशिवाय कुठे जात नाही. पोराना विचारण्यात अर्थ नाही, म्हणून मी स्वतः कानिटकर राहत होता तेथे गेले. जवळ चिरेबंदीशी राहत होता. त्याला विचारले, “अरे, अनिल शाळेत होता का?” तर तो म्हणाला, “अनिल शाळेत नव्हता. त्याचे व आमचे भांडण झाले!” तशीच शाळेपर्यंत गेले. थेट एस.टी. स्टॅण्ड जवळ होते. खूप हाका मारल्या पण कोठे नाही! काही शंका मनात येऊ लागल्या. दिवे लागले तरी अनिलचा पत्ता नाही. हे पोस्टातून

आले तेव्हा त्यांना सांगितले. ते थंडपणाने म्हणाले, “असेल येईल!” दमून आले होते. शेवटी मला न राहवून मी शिंपी गुरूजींकडे गेले. ते म्हणाले, “तो शाळेतच आला नव्हता. सकाळी पोरानाची भांडणे झाली होती.” त्यांनी मात्र मी म्हणाले, “माझे पोराने बरे-वाईट झाले तर त्याचा दोष तुमच्याकडे!” तेथून घुगरींकडे गेले. त्यांनापण सर्व सांगितले. हाका मारीत मारीत त्याचे सर्व मित्रांकडे गेले. तो प्रत्येकजण म्हणाला, आम्हाला माहित नाही. सकाळी जे घडले ते त्या मित्रांनी सांगितले. मग वाड्यातील सगळेच घाबरले. “पोराने सांगितल्याशिवाय कुठे जात नाही; असे कसे झाले?” सर्वांनाच विचार पडला. मग कोणी नदीवर, कोणी महालक्ष्मीपर्यंत, कोणी अगस्तीला, कोणी सिद्धेश्वराकडे, कोणी उदासीबुवाच्या मठात, असे पाहून आले पण कोठे पत्ता नाही. हे गुरूंच्या कानावर गेले. तशी गुरूंनी अनिल राजूर गाडीत बसल्याचे सांगितले. तेव्हा वाड्यात राहणारा बाळू अवसकर म्हणून होता. तो म्हणाला, “मी राजूरला जातो, बघतो. तो रात्रीच राजूरला गेला.” वाड्यातील सर्वच माणसे बसून होती. कोणाचा डोळा नीट लागला नाही. टाकळकर मामा म्हणाले, “मी पाहिले गाडीने संगमनेर, नाशिकला जातो.” मी तर सारखीच रडत होते. मी म्हणाले, “पैसे जवळ नाहीत, तो जाईल कसा?” घरात जेव्हाडे पैसे होते ते जसेच्या तसे होते!

सर्व धुंडाळले. मग लक्षात आले की ब्यागेत तीस रुपये ठेवले होते, ते पाहिले, तेव्हा ते नाहीत! मग त्याची पुस्तके पोराने धुंडाळीत होती त्यात चिड्डीपण सापडली. त्यात सर्व लिहिले होते, “मी पूर्वजन्मीचा रामदास आहे समजा. चांगला मोठा होईन आणि मग तुला काशीस न्यावयास येईन!” मला चिड्डी वाचून भडभडून आले. पोराना कोठे गेला नि कोठे नाही!

बाळू राजूरला गेला होता. त्याने तेथे तपास केला. तो कोणी सांगितले, त्यावेळी फार आत्तासारखी गर्दी नसे. त्यामुळे गाडीत कोण होते, नव्हते लक्षात येई. “एक घोंगडी गोधडीची वळकटी व पिशवी घेऊन मुलगा होता त्याने घोटीचे तिकिट काढले होते!” आंधरणे पोराना टाकली त्यामुळे लक्षात आले नव्हते. घोंगडी कोणी घेत नसे. त्यामुळे ते लक्षात आले नाही. बाळू तसाच घोटीला गेला. त्याने सगळीकडे चौकशी केली, तेव्हा त्याला एक हॉटेलमध्ये समजले की, एक म्हातारा व एक मुलगा या गोडावूनमध्ये रात्री झोपले होते. पण सकाळी तो मुलगा स्टेशनवर गेला. मुंबईला किंवा नाशिकला गेला असेल. एव्हढे कळल्यावर बाळू परत आला व त्याने आम्हाला हा वृत्तांत

सांगितला.

टाकळकर मामा सकाळीच सहाच्या गाडीने नाशिकला गेले. नाशिकला मामांच्या दोन बहिणी राहत होत्या. त्यांचे पत्ते अनिलला माहीत होते. मामांच्या एका बहिणीचा मुलगा अनिलच्या बरोबरीचा होता. मामा बरोबर त्याच बहिणीकडे प्रथम गेले. मामांना अनिलने पाहिले आणि तो गंगेवर पळून गेला. मामांनी त्याला गंगेवरून कसेतरी समजावून आणले. कारण मामांचे तो ऐकत असे. तो लहानपणी सारखा मामांबरोबरच असाचा. त्यांचा लळा फार! त्यांनी लगेच अकोल्यास तार केली. तार येईपर्यंत संध्याकाळ झाली होती. पण तार आल्यावर जीव भांड्यात पडला. मग चूल पेटवून स्वयंपाक केला. तोपर्यंत तोंडात पाण्याचा थेंब नाही. मामा पुढे नाशिकला राहिले. अनिलचे मन कसेतरी वळवले. अकोल्याला गेल्यावर पाहू म्हणून सांगितले.

अनिल घरी आला. आम्ही कोणीच त्याला काही बोललो नाही. कानिटकर, मामलेदार आणि घैसास डॉक्टर यानी मात्र मुलांना चांगली तंबी दिली. काही झाले असते तर काय झाले असते? अनिल शाळेत जाण्याचे नाव काढीना. शिक्षक अगदी गप्प होते. तो मात्र वेगळेच काही करित बसू लागला. नदीवर जाऊन मातीच्या मूर्ती करित बसे. बारा वाजता येई. जेवे. परत अगस्तीला जाई. काय करावे काही सुचेना. सातवीचे वर्ष! असे करता करता पंधरा-वीस दिवस गेले. हेडमास्तर घुगरी गुरुजी यांना रोज विचारित व म्हणत, “तो नाही म्हणतोय ते त्याची काहीतरी चूक असल्यामुळेच!” ते एक दिवस घरी आले, त्यांनी आमची क्षमा आमच्या देखत मागितली, “तात्या, काकू माझे व शिक्षकांचे काही चुकले असेल तर मी आपली क्षमा मागतो!” त्यांनी सांगितले. त्यांच्याबरोबर जोशी का कोण साहेब देखील होते. “परत आमचेकडून असे होणार नाही!” असे कबूल केले; कारण ते घरी आल्याबरोबर अनिलला तोंड फुटले तो खूप बोलला. दुजाभाव कसा होतो हे त्याने सांगितले. पण घुगरी गुरुजी घरी येऊन गेल्यावर मात्र तो परत शाळेत गेला. परत कोणी न सांगता अभ्यास करू लागला. गुजर शिंपी गुरुजींच्या वर्गात मात्र तो बसला नाही; दुसऱ्या शिक्षकांच्या तुकडीत बसला. ते शिक्षक त्याच्या अभ्यासाचे कौतुक करित. कोणी रहाणे म्हणून होते.

नलूला अनिलबरोबर सातवीला बसविले होते. तो तिचा गणित भूमितीचा अभ्यास घेई. आणखी सुशीला भाटेबाई म्हणून वाड्यात होत्या. त्याही सातवीला होत्या. त्या येत. तिचे अभ्यासाला बसत. अनिल अभ्यास

घ्यायचा. एवढे होऊन अनिल चांगल्या मार्कांनी पास झाला; पण नलू व त्या बाईदेखील सातवी पास झाल्या. सातवीला त्यावेळी चांगला मान होता. असो. निदान नलू सातवी पास झाली. पण हड्डाने माझ्या रागावर ती काही पुढे शिकली नाही. वाईट वाटले, पण काय करणार?

* * *

पुढे शशी अकरावीला नापास झाली. ती म्हणाली, “मी अकोल्यात शाळेत जाणार नाही.” काय करावे असा प्रश्न. तिच्या निकालाच्या बेताला मोठे मामा व मोठ्या मामी अकोल्यास कल्याणहून आल्या होत्या. बाबा टाकळकरांचे मोठे भाऊ वासुदेव. त्यांना मोठे मामा म्हणत. टाकळकर मामी म्हणजे पुरुषोत्तम. त्यांना सगळे बाबा म्हणत. मोठे मामा कल्याणला नोकरीला रेल्वेत होते. मोठ्या मामी शशीला म्हणाल्या, “येत असशील माझ्याबरोबर तर चल कल्याणला.” त्यांची मुले लहान होती. ती मोठ्या मामींकडे गेली. ऑक्टोबरला बसली, पण पुन्हा नापास झाली. ग्रहदशाच फिरली तर काय? त्याचवेळी अशोक मॅट्रिकला आला. त्याने तर कहरच केला. त्याला परीक्षेचा फॉर्मच मिळाला नाही. आले की सगळीकडून येते. सर्वच नावे ठेवू लागली. मला शिक्षणाची आवड तर सगळीकडून नत्राचा पाढा! त्यात मला धीर देणारी मैत्रीण आष्टेकर बाई त्यावेळी नव्हत्या; फडके सर हेडमास्तर होते, साठे सर होते. त्यांना जाऊन म्हटले, “तुम्ही फॉर्म तर परीक्षेचा द्या. नशिबात असेल तर पास होईल!” त्यांनी खूप समजावून सांगितले. मी खूप रडले. परत त्यांचेकडे फॉर्म द्या सांगायला गेले नाही. ह्यांना “जा!” म्हणाले तर मुळीच गेले नाहीत. शशीला पुन्हा मार्चमध्ये परीक्षेला बसविले. बसली पण पास झाली. अशोकचे वर्ष वाया गेले.

शशी पास झाली, पण नोकरी नाही. ह्यांचा पगार पुरत नव्हता. पगाराशी उठाचे आणि पगाराशी बसाचे! शशी शिकवण्या घेऊ लागली. मिरच्या-कोथिंबिरीपुरता हातभार लागत होता. नगरची नर्सिंग जाहिरात होती. अर्ज केला होता. पुढे मास्तरांची पण जाहिरात आली. खटपट चालू होती. त्यावर्षी काही यश आले नाही. वर्षभर अशोक शाळेत गेल्यासारखा अभ्यास करी; पण दैवाने साथ दिली आणि तो मॅट्रिक पास झाला.

* * *

शशी, अशोक, अनिल, बाळ्या, नंदा लहान सगळे शिकणारे. नलू घरी बसलेली. यांचा या काळातला पोस्टमनचा पगार. अगदी ओढगस्तीची परिस्थिती. एवढेच महिना पगार येत होता. पण पगार दोन दिवसात फा-फू होत होता. सगळी खाणारी मुले. त्यांची वाढीची वयं. खेळाची, दमाची, खायची वयं त्यांची. त्यांच्यापुढे तुकडा घालणे मला भाग होते. त्यांचं अंग झाकणं भाग होतं. पण परिस्थिती नव्हती. गरज मार्ग दाखवते तसे मार्ग काढला झाले. शेजारी रखाकाकू जोशी म्हणून होत्या, रोज गप्पा मारायला आल्या की तास-तास बसत. मुलांना अभ्यासावरून बोलत, पण त्यांनी मार्ग सुचवला. धीर दिला. वाड्यातच भट म्हणून कोर्टातले होते. त्यांना भाऊसाहेब म्हणत असू; एकटेच होते. जेवणाची पंचाईत होती. त्यांना जेवायला ठेवले. प्रथम खूप कसेतरी वाटले. आपण जेवणाचे पैसे घेतो वाटले पण नाईलाज. मग पोस्टातले पोस्टमास्तर जोशी म्हणून होते; त्यांना समजले. ते जेवायला येऊ लागले. त्यांना सकाळी दहा वाजता म्हणजे ह्यांचेबरोबरच जेवायला लागे. पुढे भट बदलून गेले तर गोखले बी.डी.ओ. आले. त्यांना डबा देणे सुरू झाले, असे मेंबर सुरू झाले. रसाळ, भावे नावाचे शाळेतले मास्तर डबा मागवीत. डबा ने-आण पोरं करीत. पण हातभार लागला. आठवले मामलेदार, गुरांचे डॉक्टर होते. त्यांचा डबा. असे चालू राहिले. मग अंगवळणी पडले. नलू, शशींनी मुंदडेबाईकडे त्यांच्या मुलांच्या पहिली-दुसरीच्या शिकवण्या धरल्या. अनिल 'तरुण भारत' टाकीत असे. शशी, नलू, अशोक, अनिल तेव्हा नदीचे पाणी देत; दहा पैसे खेपेचे. काय नि काय कसे तरी आभाळ सांधणे चालू होते.

* * *

असे होते तरी मला महिला मंडळ वगैरे कामाची आवड होती. पोस्टमास्तर देशमुखांची बायको, वैद्य मामलेदारांची बायको, माझ्या मैत्रिणी. महिला मंडळ चालूच होते. हिरीरीने विडी कारखान्यात प्रौढ क्लास चालवित होतो. आठवड्यातील एकेक दोन-दोन दिवस वाटून घेतले होते. त्या महिला पण एकच्या सुट्टीत आमची वाट पाहात.

पुढे गोखले बी.डी.ओ. यांनी विचारले, "तुम्ही समाजकल्याण योजनेचे ऑनररी काम कराल का? आणखी तुमच्या दोन मैत्रिणी असतील तर त्यांना विचारा." मी होकार दिला. त्यावेळी खाडिलकर म्हणून समाजकल्याण योजनेचे

अकाऊंटंट होते. त्यांची बायकोही माझी मैत्रीण होती. मी कमलाबाई भाटे यांचे नाव सुचविले. आणखी कमलाबाई धर्माधिकारी होत्या. आम्ही सगळ्या महिला मंडळात होतोच. महिन्यातून एकदा मिटींगला जायचे. महिन्यातून दोनदा सरकारी गाडीने तालुक्यात केंद्रांना भेटी द्याव्या लागत. तालुक्यात आठ केंद्रे होती. केंद्रावर ग्रामसेविका असायची. पाच खेडी तिच्याकडे वाटलेली. त्यांचे काम नीट चालते की नाही ते तपासण्यासाठी जावे लागे. खाडिलकर आम्हास कामाची माहिती देत. त्याप्रमाणे ग्रामसेविका मुलांना खाऊ वगैरे नीट करून देतात की नाही पाहायचे. गावातील महिलांना भेटायचे. ग्रामसेविका प्रौढ क्लास घेतात की नाही चौकशी करायची. अकोल्याला बालवाडी याच योजनेतून चाले. नलू घेई. तारा श्रोत्री म्हणून होत्या. त्या मुख्य सेविका होत्या. त्या आमचेबरोबर असत. त्यांचा-आमचा पुढे खूप घरोबा झाला. समाजकल्याण संस्थेचे काम मी जवळजवळ दहा-अकरा वर्षे करीत होते.

* * *

शशी, अशोक मॅट्रिक झाल्यावर दिवस पालटतील असे वाटले, पण त्यांना नोकरी लवकर लागेना. दरम्यान, नलूचे लग्न जमवणे चालू होते. शशीला पुढे शिक्षण खात्यात रजेच्या मुदतीत नोकरी मिळाली व पुढे अशोकला मलेरिया योजनेकडे नोकरी मिळाली; पण तो कोपरगावला हजर होऊन निघून आला. शशीची नोकरी महिला पंधरा दिवस लागे. सुटे. जाणे-येणे कपडा-लत्ता यातच पैसा जात असे.

मुले शाळेत होती. राठी नावाचे कापड दुकानदाराकडून एकदम वर्षाला लागणारा कपडा हे विकत आणीत. सर्वांना सारखे कपडे, एकाच ठाणातले करीत. बाळू जोशी शिंपीकाम करीत असे. त्याच्याकडून शिवून घेत असू. राठींचे कापडाचे पैसे दहा रुपये महिना हप्त्याने फेडीत असू. यांचे नाकासमोर जाणे-येणे आणि वक्तशीर व शांत स्वभावाचे वागणे यामुळे दुकानदार कधी फारशी कुरकुर करीत नसत. कापडाप्रमाणेच शंकरशेठ मुंदडा विरगावकर यांचेकडे किराणा, भुतडा व बाहेती यांचेकडे धान्य, शंकर कुंभार व विठोबा यांचेकडे लाकडे अशी खाती असाची. त्यामुळे एक प्रकारची शिस्त होती व भागविणे सोपे पडे. आडनड भागून जाई. सणवार पार पडाचा. पण कधी डोईजड व्हायचे. असो.

* * *

पुढे नलूचे लग्न जमले. मोठ्या मेटाकुटीने सगळे जमवले. मोठ्या मामांनी लग्न जमवले स्थळ देशस्थाचे. त्यात अगदी सामान्य. रेल्वेत खलाशाची नोकरी! पण आमच्याजवळ पैसा नाही दातावर माराला आणि नलूजवळ विद्याचिंध्या नाही. हट्टी! पुन्हा मिळून अभ्यास केला नाही! ग्रंथ, पांडवप्रताप असे खूप वाचून दाखवी. वाचनालयाची पुस्तके वाची आणि परीक्षा, शिक्षणाचे नाव सोडले. तरी त्यातल्या त्यात हौसेने केले. पण जावई शाळीग्राम स्वभावाने चांगले होते. लग्नानंतर आम्हाला आई-वडीलच मानीत.

मग मात्र शशीला मास्तरणीची नोकरी जवळपासच लागली; पण तीन-चारच महिने! अशोक बरेच दिवस इकडे-तिकडे करीत होता; पण नोकरी नव्हती. आय.टी.आय.चा कोर्स पुण्यात मिळत होता; पण मामा त्याला ठेवण्यास तयार नव्हता. पुढे बीडला दत्ताने त्याला नेले. नोकरीची खटपट चालू केली. पावर हौसमध्ये लागला. ती नोकरी टेंपररी. ह्यांचे पेन्शनचे दिवस जवळ आलेले. त्याची ती नोकरी सुटली. मग पंचायत समितीत केज येथे लागला. तेथे मग मात्र आठ महिने काम केले. पुढे बदली झाली.

पण या दोघांच्या धरसोडीने काही घडी बसेना. नुसती काळजी! असो.

* * *

यांच्या पोस्टातल्या लोकांना सहलीचा फार नाद होता. देशमुख पोस्टमास्तर, वाळीबोवा, जोशी मास्तर आम्ही काय सहली केल्या. कळसूबाईला गेलो. खूप मजा आली. एकदा रंधा पाहायला गेलो. प्रथम भंडारदरा पाहिला आणि तेथून रंध्याला आलो. रंधा पाहिला आणि तेथेच डबे वगैरे नेले होते; जेवणे केली. आमच्याबरोबर राजूरचे ठोंबरे पोस्टमास्तर होते. रंधा पाहून नंतर डबे खाऊन झाल्यावर गाडी येईपर्यंत पत्ते खेळत बसलो. तो गाडी कधी गेली ते समजलेच नाही. श्रावणाचा महिना अंधारून आले. गडगाडट व्हावयास लागला. आता काय करावे? नंदा चार वर्षांची होती. थोडी चाले थोडी घ्यावी. दुसरे दिवशी रजा कोणाचीच नाही. तेव्हा तिथे जंगलात थांबण्यापेक्षा कसेतरी राजूर गाठावे म्हणून निघालो. अंधार पडला. तसेच कसेतरी राजूर गाठले. रात्री नऊ वाजले. नंदाला मात्र आळीपाळीने सर्वांनी घेतले. ठोंबरे मास्तरांच्या घरी गेलो. तिथे मुक्काम केला. रात्री त्यांच्या बायकोने पिठले-भात केला. सर्व

झोपलो. सकाळी निघालो. आम्हा दोघींना निघू देईनात. अखेर नोकरीची माणसे सहाच्या गाडीने गेली. आम्ही दोघी ठोंबरे पोस्टमास्तरांच्या घरी राहिलो. दुपारी जेवण झाल्यावर मग त्यांच्या बायकोने सोडले. तरी आग्रह चालूच होता.

समाजकल्याणच्या मुख्य सेविका श्रोत्रीबाई होत्या. त्यांना अशीच सहलीची हौस. त्यांच्या नादाने हरिशंद्रगड, पट्टागड, रत्नगड आणि जवळजवळ सर्व अकोले तालुका पाहिला.

टाकळकर मामांची मोठी बहीण अक्का, त्यांची मुलगी मंदा, ती मॉडर्न हायस्कूलमध्ये मास्तरिण होती. तिला सहलीची भारी हौस. तिच्याबरोबर विद्यार्थी असत. अशोक-अनिल असत. आम्ही पायी सहल काढीत असू. जवळपासच्या पुष्कळ सहली आम्ही काढल्या. पायी तेरूंगणला चालत गेलो; तसेच जोरव्याल्याला दत्ताचे स्थान आहे तेथे गेलो. ती तर खूप मजा आली. आम्ही चांदण्यात पायी निघालो. त्यावेळी पोखरकर धर्मा म्हणून एक मास्तर होते. पहिलवान ते व शाळेतले काही विद्यार्थी यांनी आमची गम्मत कराचे ठरविले. आम्ही चांदण्यात चाललेलो. अकोल्यापासून तीन-चार मैलावर ही मुले शेतातल्या सूड्यांमागून पळत पुढे दुसऱ्या शेताकडे निघाली. आम्हाला फक्त त्यांचे पांढरे कपडे दिसत होते. मनात काय काय शंका आल्या! आमच्याबरोबरच्या मुलांनी खिशात दगड भरून घेतले. आम्ही मोठ्याने रामरक्षा म्हणू लागलो. थोडे पुढे गेल्यावर ती मुले मोठ्याने किंचाळत बाहेर जवळूनच पळत येऊन दुसरीकडे निघाली. आम्ही दगड फेकले. नंतर मग ते आडवे आले नाही. नंतर त्यांनी आम्हाला सांगितले, तेव्हा आम्ही खूप हसलो; पण त्यावेळी कळस ओलांडून पुढे जाईपर्यंत तो विषय आम्हाला पुरवला. असो.

* * *

नववीची परीक्षा संपल्यावर अनिल संघाच्या वर्गासाठी गेला. प्रथम चार दिवस झाल्यावर दादाकडे राहिला. मग वर्गाला गेला. तर तेथे कसला अॅटॅक येऊ लागला. अर्धा-अर्धा तास बेशुद्ध पडे. त्यांनी त्याला ससूनमध्ये ठेवले. इकडे दादाच्या पुष्पाचे लग्न. आम्ही लग्नला येणार तो तार आली. मला खूप भीती वाटली. त्याला ससूनमध्ये भेटण्यास सगळे गेलो. वहिनी

म्हणाली, “लग्न विघ्न आणतो की काय?” मला वाईट वाटले. ते दुखणे टॉन्सिल्समुळे होते. पुढे तीन दिवसांनंतर त्याला आराम पडला. पण तो समूहमध्ये राहिला. शेवटी जावई बाळासाहेब यांनी त्यास कल्याणला नेले. तेव्हा नलूची मुलगी लहान, पण त्यांनी नेले. पुढे त्यांनी त्याचे ऑपरेशन करवले. मी काय काय नवस केले; पण देवाने गान्हाणे ऐकले. अनिल वाचला. त्यात त्याचे सहा महिने वाया गेले. दहावीचे वर्ष. पण त्याने अभ्यास भरून काढला. त्याला समज फार होती. अभ्यासात लक्ष असाचे.

* * *

दत्ताने बीडला बोलावले, म्हणून मी बीडला गेले. अशोक त्यावेळी केजला होता. तोही मामाकडे बीडला यायचा. त्यावेळी नुकताच नोकरीला लागलेला. लग्न नव्हते झालेले. मी तीन आठवडे तिकडे होते. शशी घरीच होती. तिला हुकूम आला नव्हता. म्हणूनच गेले होते. दत्ता दसरा झाल्यावर जा म्हणाला, म्हणून थांबले. दसरा चारच दिवसांवर होता.

दुसरे दिवशी हातात तार! मी घाबरले. ताबडतोब ये म्हणून तार. पेच काही उलगडेना. बीडहून एकटीच निघाले. रात्री आठ वाजता नगरला पोहोचलो. आता पुढे कुठे जायचे? मग अकोल्याला पोस्टात पोस्टमास्तर जोशी होते, त्यांचे घर नगरला होते. त्यांच्याकडे गेले; मुक्काम केला. सकाळीच निघाले. अकोल्याला पोहोचलो. मनात भीती. घरात आल्यावर समजले, शशीला तीन चारी म्हणून वस्तीवरल्या कोपरगावजवळच्या शाळेत हुकूम आला होता. सर्व तयारी हजर होण्याची झाली. अनिल त्यावेळी अकरावीला होता. तो तिला पोचविण्यास गेला होता.

तो आला तेव्हा त्याचे तोंड एवढेसे झालेले. काय झाले विचारले तर म्हणाला, “गाव पाहिले तर अगदी लहान. बागायतदार, कोणी दारूडे. वस्ती थोडी कोपरगावपासून दोन मैल. माई एकटीच राहणार! कसे होणार माईचे?” तो तिला तसेच सोडून आला. मी त्याची समजूत काढली, म्हटले, “हे बघ देवावर हवाला, काय करणार? ह्यांचे पाच-सहा महिने राहिलेले नोकरी करणे भाग होते. तीन दिवस काढले. काका मामा करून काही दिवस नंदाला, चवथीत होती, सोबत ठेवले. दिवस निघून गेले.

* * *

नलूचे लग्न झाल्यावर मंगळागौर, दिवाळसण, बाळंतपण; मात्र हे नोकरीवर असतानाच झाले.

नलू पहिले बाळंतपणाला आली व कुठे पंधरा दिवस होतात न होतात तोच शाळीग्राम- आमचे जावई- त्यांना सगळे बाळासाहेब म्हणत. ते आजारी असल्याचे पत्र आले. नलूचे डोहाळजेवण मुंदडाबाईंनी केले. त्यांच्या घरी डोहाळजेवण झाले त्याच दिवशी संध्याकाळी शाळीग्राम आले. म्हणाले नलूला, “मी येथे आजारी, तू मजा करतेस!” आम्ही गप्प, काय बोलणार? त्यांना काय झाले होते ते समजेना. त्यांना रजा घ्या म्हटले तर “माझी रजा शिल्लक नाही! बिनपगारी होईल,” म्हणाले. शेवटी परत गेले. पण बरे वाटेना म्हणून पत्र आले. नलूचे दिवस भरत आलेले. शेवटी मुंदडाबाईंवर सोपवून मी कल्याणला गेले.

बाळासाहेबांना सारख्या ओकान्या होत होत्या. अन्न, पाणी पचेना. त्यांच्या बहिणीला व भावाला सांगितले. पण त्यांचे उंटावरून शेळ्या राखणे सुरू झाले. “तू अमक्या डॉक्टरकडे जा! तमके कर!” असे म्हणत. कोणी लक्ष देईनात. मी तीन आठवडे राहिले. शेवटी त्यांना सांगितले, “मी चालले, तुम्ही चला, अकोल्यास पाहू.” त्यांनी पुन्हा रजेचे फरगडे फोडले. “तुमचे सासरे अजून नोकरी करतात बिनपगारी झाली तरी चालेल!” असे मी म्हणाले. मग मात्र तयार झाले.

माझेबरोबर आल्यावर मी त्यांना घैसास डॉक्टरांकडे नेले. त्यांनी सांगितले, “बिनधास्त राहा. माझे सर्टिफिकेट असल्यावर तुमची दोन महिने रजा पगारी होईल. तुम्ही फोटो काढून आणा छातीचा.” बाळासाहेबांना आमची परिस्थिती दिसत होती. ते फोटो काढावयास तयार होईनात. त्यात काही भलतेच निघाले तर कसे होईल? म्हणून घाबरत होते. मी महादेवाला नवस केला, “जावयाला बरे वाटू दे, मी सोळा सोमवार करीन!” समाजकल्याणची गाडी अनायासे पेट्रोल भराला जायची होती. तीत त्यांना घेऊन संगमनेरमध्ये नेले. टाकळकर मामा व ते; फोटो काढला. काही निघाले नाही. डॉक्टरांना दाखविला, ते म्हणाले, “मी चिठ्ठी देतो मुंबईच्या डॉक्टरांना, तिकडे न्या!” टाकळकर मामांच्या आजीचा भाचा संत डॉक्टर यांचेकडे मामांनी चिठ्ठी दिली. नलूचे दिवस भरत आलेले. पैसे नाही. जावई पोरके. त्यांच्याकडचे लक्ष द्यायला कोणी नाही. घाटात दिवस मावळतो तसे झाले. रजेची सोय झाली होती. बाळासाहेब मुंबईला गेले. दोन्ही चिट्ठ्या दाखविल्या.

डॉक्टरांनी तपासले. घशात काच अडकली होती!!! तिने घर करण्यास सुरुवात केली होती. अन्ननलिकेत रूतली होती. आणखी काही दिवस गेले असते तर!!! उलट्या वगैरे प्रकार त्यामुळेच होते. काच निघाली, जखम बरी झाली. अन्न पचवू लागले. असे संकट टळले. नलू बाळंत झाली. तिला मुलगी झाली. गरीबीत बारसे झाले. दुष्काळात तेरावा म्हणतात तो संपला एकदाचा! नात झाल्याचा आनंद झाला. नाव ठेवले कल्पना!

* * *

अनिलने मात्र अभ्यासास त्रास दिला नाही. तो पहिल्या फटक्यात मॅट्रिक झाला. त्यांचे नोकरीचे तीन महिने राहिले होते. शशीला परत नोकरीची ऑर्डर मिळाली नव्हती. अशोक नोकरीला तर त्याला पगार नव्वद रुपये. त्याचा त्यालाच तो तिकडे पुरेना. आता अनिलचे कसे काय करायचे? तो कॉलेजला जायचे म्हणून हट्ट घेऊन बसला. सर्वांनी समजावून सांगितले; तेव्हा पटले. तेव्हा मुंदडेबाई श्रीरामपूरला गेल्या होत्या. मुंदडेबाई म्हणजे अकोले येथील मोतीलालशेठजी मुंदडा यांची सून बन्सीशेठजीची बायको. त्यांनी श्रीरामपूरला ऑईल मिल घातली होती. ते त्यामुळे गेले श्रीरामपूरला. त्याच सुमारास शशीची कोपरगाव तालुक्यातील पुणतांबे येथे बदली झाली. सगळे जमून आले. शशीने अनिलला श्रीरामपूर येथे 'टी.डी.'ला घालावयाचे ठरविले. मुंदडेबाईंनी माझ्या मुलांना आपली मुले म्हणून सांभाळले. शशी व अनिल दोघे त्यांच्याकडे राहू लागले. कारण तेव्हा त्यांनी पेन्शन घेतली होती. आता आमचे कसे भागणार? ह्यांना पेन्शन बसली साडेबेचाळीस रुपये. एकोणीसशे चौसष्ट सालची गोष्ट. त्यामुळे शशीच्या पगाराशी आले. त्यामुळे सर्वच दृष्टीने मुंदडेबाईंची मदत झाली. शशी श्रीरामपूरला येऊन-जाऊन नोकरी करी. पुढे खूपच त्रास होऊ लागला. मग दोघांनी पुणतांब्याला बिन्हाड केले व अनिल श्रीरामपूरला येऊन-जाऊन करू लागला. त्या दोघांनी अगदीच काटकसरीने एका छोट्याशा खोलीत दिवस काढले. शिवाय शशी शिकवण्या करी, पण पैसे अकोल्यास पाठवाची. आम्ही तोपर्यंत पोरांच्या पायाला चपलासुद्धा घेऊ शकलो नाही की अनिलला कॉलेजमध्ये जाण्यासाठी व पाठ घेण्यास मुलांसमोर जाण्यासाठी चांगले कपडे! कसेतरी करून त्यांनीच एक ड्रेस शिवला, एक मुंदडेबाईंच्या भावाचा पॅट-शर्ट मापाचा करून घेऊन वापरला.

पुढे मधेच असा अनिल अकोल्यास आला. फेब्रुवारीचे दिवस होते. मॉडर्न हायस्कूलमधील नेहूलकर नावाचे शिक्षक रजेवर जाणार होते. त्यांच्या बदल्यात साठे व फडके सरांनी त्याला दोन महिन्याकरिता नोकरी मास्तरकी दिली. मला खूप आनंद झाला. तितकेच वाईट वाटले. अनिल अठरा वर्षांचा सुद्धा नव्हता, तोच त्याला नोकरीस जावे लागले. त्याने नोकरी सांभाळून 'टी.डी.'ची परीक्षा चार दिवसांची, त्यातच रजा घेऊन दिली नि पास झाला.

* * *

अनिल टेंपररी असल्याने एप्रिल महिन्यात कमी झाला. पुन्हा नोकरीचा प्रश्न. त्याचवेळी मे महिन्यात हायस्कूलमध्ये गाडगीळ म्हणून सर होते. त्यांचा भाऊ लग्नाचा होता. शशीचे लग्न त्याच्याशी ठरले. फडके, साठे यांची मध्यस्थी होती. आम्हाला हुंडापांडा परवडणे नव्हते. त्यांनी एक हजार रुपये मागितले; पण आठशे एकावन्न रुपये ठरले. शशी मिळवत होती; पण तिचा पैसा आमच्याच पोटाचे खड्डे भरत होता. कसेतरी कर्ज करून शशीचे लग्न अकोल्यास दारात मांडव टाकून उरकले. प्रेमाची खूप माणसे सहानुभूतीने आली. मुंदडेबाईंनी मदत केली. अनिलने हिम्मत बांधली. म्हणाला, "मला नोकरी लागेल! मग कर्ज फिटून जाईन!" शशीलाही तोपर्यंत चोवीस-पंचविसावे वर्ष चालू होते. मुलीच्या जीवावर जगण्याची लाज वाटत होती. त्यांनाही फंडाचे काही पैसे मिळाले होते. लग्न झाले.

लग्न झाले, पण आमच्यापुढे वेगळाच प्रश्न होता. ह्यांना पेन्शन साडेबेचाळीस, अशोक बीड जिल्ह्यात अगदी जुजबी नोकरीला. त्याचेच त्याच्या पगारात भागत नसे, पण एक पोट बाहेर आणि लागलेली नोकरी सोडायला नको. म्हणजे त्याच्या नोकरीचा उपयोग नाही. अनिलला नोकरी नाही. बाळ्या नववीत आणि नंदा पाचवीत शिकत होती. नलू, शशी आणि अशोक तेव्हा बाहेर पडले होते. पाचजणांचे कुटुंब, जवळ पुंजी नाही. उलट कर्ज; कसे होणार! मे गेला. जून उजाडला खूप ठिकाणी अर्ज केले, पण ओळख नाही. कुठले इंटरव्यूलादेखील बोलावणे आले नाही. राजूरला सर्वोदयचे हायस्कूल होते तेथे नाही. आणखी कुठे कुठे प्रयत्न चालू होते. पण नाही!! जून गेला तरी नोकरी नाही. हे वर्ष असेच जाते की काय वाटू लागले. माझे कष्ट चालूच होते. ह्यांना नोकरीत असताना शेवटी शेवटी दिसायला कमी झाले

होते. शशीची मदत तर बंद झाली.

अनिल रोज फडके सरांच्या घरी जाऊन बसे. त्यांना 'बी.एस्सी' माणूस हवा होता. म्हणाले, "देशमुख म्हणून येणार आहेत पण त्यांचे नक्की नाही. ते आले नाहीत तर तुला घेतो. नाहीतर प्रयोगशाळेत काही काम देता आले तर पाहू!" तेव्हाच आशेचा किरण होता. सगळ्याच वाटा बंद. मी ते सर येऊ नयेत आणि अनिलला नोकरी मिळावी म्हणून देवाला संकट घातले. शेवटी त्या सरांची येत नाही म्हणून तार आली आणि फडके सरांनी अनिलला शाळेत घेतले. मी सुटकेचा निःश्वास टाकला. सगळे मार्गी लागल्यासारखे वाटले. त्यावेळी मास्तरांचे पगार तीन-तीन महिने होत नसत; पण त्यामुळे अडचण नव्हती. आमच्या संसाराचा गाडा पुन्हा सुरू झाला. वाहता झरा देवाने दिला!!

* * *

अनिलने पुढचे शिक्षण सुरू केले. बाल्या मॅट्रिकला गेला. तो पास झाला. नंदाचे तेव्हादे शिक्षण चालू. विशेष म्हणजे त्यांना शेवटचा पगार मिळाला एकशे दहा रुपये आणि अनिलच्या पगाराची सुरुवात झाली एकशे पंधरा रुपयांनी. मार्गी लागले. आता काळज्या संपतील असे वाटले, पण मागच्या काळज्या संपणार नाहीत!

अनिल सहज बरेच दिवसात अशोकचे पत्र नाही म्हणून पाहण्यास गेला; तर अशोकला पाहून आल्यावर तो ह्यांच्याजवळ व गाडगीळांजवळ बोलला. अशोकला दारूचे व्यसन लागलेले. वाया जाण्याची परिस्थिती. कामावर मजूर, स्त्री-पुरुष, कॉन्ट्रॅक्टर आणि त्यांचे विचित्र वातावरण पाहून अनिलला फारच भीती वाटली. यातून दादाचे कसे होणार असे त्यास वाटले. तो व गाडगीळ ह्यांना म्हणाले, ह्या त्याच्या असल्या वागण्यावर त्याचे लग्न करून टाकणे एवढाच उपाय! त्याला पगार नव्वद रुपये. त्यात आष्टी तालुक्यात धामणगावला अगदी खेड्यात तो राहत होता. खाण्या-पिण्याचे परावलंबी होते. त्यात असला नाद लागलेला आणि वय अवघे तेवीस वर्षांचे. अशा परिस्थितीत लग्न करून काय करावे?

आठवले बाई नर्स आमचे शेजारी आठ-नऊ वर्षे होती. मुले तीस मावशी म्हणत. तिला आमची परिस्थिती माहिती होती. तिचे मावसबहिणीची

मुलगी तिने सुचविली. अशोक, अनिल जाऊन मुलगी पाहून आले. मुलगी पसंत आहे म्हणाला. माझा मात्र लग्नला विरोध होता. मी म्हटले, "त्याला पगार नव्वद. दोघांचे तेवढ्या पैशात भागणे शक्य नाही. त्याचे एकट्याचेच भागण्याची मारामार, तेव्हा त्याचे लग्न करू नका!" माझ्या मनात असे, आम्ही जसे दिवस काढले तसे आपल्या घरात मुलीचे होऊ नयेत. तशी त्या मुलीच्या घरची परिस्थितीसुद्धा हलाखीचीच. सहा बहिणी, तीन भाऊ! माझे कोणी ऐकले नाही. झाले! लग्न ठरले नि झाले श्रीरामपूरला. त्या माणसांनी बोलीप्रमाणे केले नाहीच. पहिले मुलाचे लग्न मुळीच जीवाला लागले नाही. शिवाय कर्ज झाले. अनिलने सोसायटीचे कर्ज काढले. अशोककडून पैसे येणे कठीण. तीन-चार महिने आमच्याकडे आकोल्यास ठेवले. ती दहावी झालेली होती. तिने पुढे शिकावे असे अनिलने सुचविले, पण शिक्षण नशिबात असावे लागते! मला सगळ्या गोष्टींची मोठी हौस. शशीची बदली आकोल्यास होती. तिने मदत केली आणि अंजलीची मंगळागौर केली. नवरात्र अष्टमीचे पूजेचे नलूने पाहिले. दिवाळीपर्यंत राहिली. दिवाळीला तिचे वडील घेऊन गेले. दिवाळीनंतर बिन्हाड धामणगावला केले. मला जाता आले नाही. नंदाची शाळा. हे स्वतः मात्र संसाराची भांडी घेऊन गेले. अशोकचा संसार सुरू झाला! परंतु मला सारखी काळजी, त्यांचे कसे भागेल, कसे होईल याची!

अनिलने कर्ज काढले होते. गाडगीळांनी लग्नला पैशांची मदत केली होती. अशोकने पैसे परत करीन म्हणून म्हणाचे नाही; ते म्हणून बसला! त्यात त्याचेच पैसे पाठविता येईनात. गाडगीळ म्हणाले, "अशोक पैसे पाठवीत नाही!" सारखे हिणवाचे. अनिलही मधूनच कुरकुर कराचा, मग मी चिडले. मी म्हणाले, "मी सांगत होते त्याचे लग्न करू नका. त्या भानगडीत पडू नका. माझे ऐकले नाही." बोलणे बंद झाले. पैसा फार वाईट. मी त्याच्यावरून बोलणी खात आले. मधल्यामधे मला बोलणी. मधेच अशोकला कशाचे तरी पैसे मिळाले. ते त्याने पाठवले ते अनिलने सोमणी वहिर्नीना दिले, त्यांचे उसने घेतलेले. पुन्हा एकदा त्याने पैसे पाठविले. ते गाडगीळांचे तीनशे रुपये देऊ लागले. त्यांनी घेतले नाहीत. शशी म्हणाली, "आई तुला ठेव!" मी ठेवले. शेवटी अनिललाच काही अडचण आली. त्याने ते पैसे खर्च केले. संसारात कितीही पैसा आला तरी तो पुरत नाही!

काही दिवसांनी मी धामणगावला गेले. पण तो संसार पाहून वाईट वाटले. अंजलीला ज्वारीची भाकरी आवडत नसे, पण खावी लागे. रोज

कशाची तरी भाजी आणि भाकरी. पण बोलली नाही कधी. मलाच पाहून वाईट वाटले. आपल्याला हालात दिवस काढावे लागले. आपल्या सुनेलाही तसेच काढावे लागणार की काय? नलूही तसेच ओढगस्तीच्या परिस्थितीत दिवस काढीत होती. शशी व गाडगीळ दोघे नोकरीला असल्यामुळे तिची मात्र काळजी नव्हती.

खरं म्हणजे शशीला लग्न झाल्याबरोबर ट्रेनिंग कोर्सला बोलावणे आले. तिचे दीर तिला नोकरी सोडावयास सांगत होते, पण तिने खंबीर मनाने नोकरी सोडली नाही. वर्षभर दोघांना पुष्कळ त्रास सोसावा लागला; पण त्याचे फळ चांगले मिळाले. असो.

धामणगावला असताना आम्ही म्हातारदेवाला चालत गेलो. तीस-चाळीस मैल चालत जाऊन वृद्धेश्वर म्हातारदेवाचे दर्शन घेतले. मला थोडीफार तरी चालण्याची सवय होती. अंजलीस अजिबात चालण्याची सवय नव्हती. कसेतरी धामणगाव गाठले. दुसऱ्या दिवशी उठता-बसतासुद्धा येत नव्हते. पण देवदर्शनाचे समाधान मिळाले. क्षेत्र मोठे रम्य आहे. अकोल्यात आल्यावर अशोकच्या संसाराचेच विचार डोक्यात येत.

* * *

शशीला पहिल्या खेपेस दिवस गेले. बदली अकोल्यासच होती. बाळंतपण पहिले आमच्याकडे व्हायला हवे. तिला सांगितले, “मी कष्टाने करीन, पैसा मात्र तू खर्च कर! इलाज नाही!” तिला पहिली मुलगी झाली. त्यावेळी अंजलीस मदतीस बोलावले. ती आली. डोहाळजेवणही थाटात केले होते. त्याचवेळी अंजलीला तीन महिने झालेले होते. आणखी काळजी उत्पन्न झाली. एक महिना राहून गेली. ओटी वगैरे भरली. पुढे सातवा महिना लागल्यावर आली. डोहाळजेवण थाटात केले. मला अतिशय हौस; पण पैशाकरता जिथे तिथे पाऊस. हे पेन्शनमध्ये, अनिल कमावणारा, ह्यांनी बोलावे, मुलाने बोलावे. करावे तर पंचाईत न करावे तरी पंचाईत. माझी अवस्था मृदुंगासारखी झाली होती. पुढे नववा महिना लागल्यावर अंजलीची धाकटी बहीण रजू तिसऱ्या न्यायला आली. मी म्हटले, “आईने अगर दादांनी यावयास हवे होते!” मी पाठविणार नव्हते; पण पुन्हा मनात विचार केला, नगरला म्हणजे शहरात होईल. अंजली अशक्त व बुटकी, काही त्रास व्हायला नको

म्हणून पाठविली. पण अशोक म्हणालाच, “कशाला पाठविलीस?” मी सर्व हकिगत त्यास सांगितली.

अंजलीला जाऊन पंधरा दिवस होतात न होतात तोच तिचे पत्र आले, “आई नीट वागवीत नाही, तुम्ही घेऊन जा.” धामणगावहून अशोक आला. आता तिची अवस्था अशी झाली धड आणण्यासारखी नव्हती. शेवटी गाडगीळ अंजलीचे माहेरी गेली. तिच्या आईला व वडिलांना बोलले. शेवटी तिच्या चुलतीने तिच्याकडे नेले. दहा दिवस पार पाडीन म्हणाली.

अंजली दवाखान्यात बाळंत झाली. तिची चुलती डबा जेवणाचा वगैरे व्यवस्थित पाठवित होती. परंतु रात्री झोपण्यास आईने यावे, निदान मुलीला पाठवावे तर नाही. हे स्वतः तेथे गेले. रात्री दवाखान्यात झोपत. मी मात्र गेले नाही; माझा, अशोकचे सासूरवाडीस पाणीसुद्धा न पिण्याचा पण आहे. दहावे दिवशी रात्री हे स्वतः तिला अकोल्यास एस.टी.ने घेऊन आले. मुलगा अवघा चार पौडाचा, कापसात गुंडाळलेला. खूप काळजी वाटली. मनात म्हटले, माझी सात मुले वाढवली. नलूची दोन, शशीचे एक; पण हे मात्र फारच कठीण दिसते. आनंद झाला; पहिला नातू म्हणून!

गरीबीमुळे मुलांची लग्न कशी होतील? ना पैसा, ना घर, ना शेती, ना चांगली नोकरी... सगळाच आनंद... आपले मुलांना मुलगी कोण देणार? अशा परिस्थितीत लग्न झाले. नातू झाला! माझे भाग्य. सुनमुख पाहिले. नातू पाहिला. पुढचे भविष्य मात्र कठीण दिसत होते. सगळे मी स्वतः घरीच केले. मुलीचे केले तसे तिचे केले. तसे तिनेपण करून घेतले. पुढे ते धामणगावला गेल्यावर ती काळजी. पोरगे अशक्त. औषधपाणी सगळे वेळेवर नीट जमेल की नाही?

पोरगा झाला पायगुणाचा! नाव मोहन ठेवले, त्यावेळी अशोकला मॅट्रिक असून नॉन-मॅट्रिकचा पगार मिळत होता. तो पगार मॅट्रिकचा मिळायला लागला. बारसे दणक्यात केले. औषध, दूध तरी मिळेल का? वाटत होते पण मुलाचे नशीब चांगले!

* * *

बाळ्या मॅट्रिक झाला. त्याला मॅट्रिकचा शिक्षा पडला नि पुन्हा नोकरीचा प्रश्न सुरू झाला. तोही नलूकडे गेला. तेथे टायपिंगचा क्लास

लावला. खारला तात्पुरती शंभर रुपयांची नोकरी लागली. वॉचमन म्हणून! कशाची सवय नाही. हवा बदलली. नलूची खोली एक, तीही लहान. त्यात तिच्या दोन पोरी, बाळासाहेब असत. त्यात याची भर. रेल्वेचे येणे-जाणे. वेळेवर जेवण नाही. हे त्याला काहीच सोसले नाही. पुन्हा पैसे पुरत नसत. तसाच जिद्दीने राहिला मात्र बाहेर व्हरांड्यात झोपाचे सतरंजीवर, कल्याणचा पाऊस. त्याचा परिणाम व्हायचा तोच झाला. अनिल कल्याणला गेला, त्याने पाहिले. बाळ्याला भयंकर खोकला लागला होता. थांबता थांबाचा नाही. जागून रात्र काढाचा नि तसाच कामाला लागाचा. “नोकरी सोडून दे नि चल आकोल्याला बरा झाल्यावर पाहू!” अनिलने त्याला सांगितले नि नोकरी सोडून देऊन त्याला घरी आणले. अनिल नोकरीस लागल्यापासून औषध देशपांडे डॉक्टर यांचेकडून घ्यायचे. तो त्यांचेकडे पूर्वीपासून जायचा; कारण तो संघात जात असे. डॉक्टर संघाचे. असे त्यांचे नाते. त्यांना बाळ्याची तब्येत दाखविली. त्यांनी स्क्रिनिंग करून पाहिले. त्याला तपासले, औषध-इंजेक्शने सुरू केली. दहा इंजेक्शने चालू होती; पण त्याला बरे वाटू लागले. तो खोकायला लागला की माझा जीव कासावीस व्हायचा. हळूहळू खोकला बरा झाला. तब्येत सुधारू लागली. दोन-तीन महिने त्यातच गेले!

झाले! तो बरा झाल्यावर पुन्हा नोकरीचा प्रश्न आला. श्रीनिवास सारडांची पुण्यात नातेसंबंधाने काही ओळख होती. त्यांच्या कसल्या सोसायटीत बाळ्याला सव्वाशे रुपयांची नोकरी लागली. पण राहण्याचा प्रश्न.

पुन्हा दादालाच शब्द टाकला. दादाचे दोन्ही मुलींची लग्ने झाली होती. ती दोघेच होती, दादा नि वहिनी. वहिनी नेहमी आजारी पडाची. त्यामुळे तिच्याने होणे कठीण. दादाला म्हणाले, “निदान झोपण्याची सोय झाली तरी पुरे.” तेव्हा “हो!” म्हणाला.

निदान पोटाची सोय झाली. बाळ्या पुण्यास गेला. वहिनी म्हणाली, “बाळू खाणावळीत जाऊ नकोस. आम्ही जेवतो त्यात तू जेव हो!” बाळ्याला खूप बरे वाटले. मी सुटकेचा निःश्वास टाकला. बाळ्या मामास पंचाहत्तर रुपये दरमहा देत असे. बाळ्या मार्गी लागला.

मग, नंदा, मी, अनिल व हे असे चौघेच अकोल्यास राहू लागलो. नंदाचीच जबाबदारी राहिली.

बाळ्या दहावी-अकरावीला असतानाही असाच आजारी पडला होता. खाईना पिईना, दोन-दोन भाकरी एका वेळेला खाणारा बाळ्या अर्ध्या

भाकरीवर आला. म्हणे, “आई, माझे हातपाय गळतात. काही करू नये वाटते.” काही कळेना काही सुचेना. डॉक्टरांना दाखवले, म्हणाले, “याला कावीळ झाली आहे. गोळ्या लिहून देतो, आणा आणि द्या.” गोळ्या आकोल्यात मिळनात, संगमनेरहून आणल्या. त्याला द्यायला सुरुवात केली. त्यात विठोबा नावाड्याने मंत्रवलेली कावीळची माळ दिली. ती घातली म्हणाला, “जसजशी कावीळ उतरेल तसतशी माळ खाली येईल.” तसेच मंत्रविलेला विडा दिला काविळीचा! कोणी सांगितले, “पहाटे पुरणाची पोळी करून घाला.” पहाटे पुरणाची पोळी करून घातली. बाळ्या बरा झाला. काविळीची पूर्ण भावना निघून गेली.

* * *

सत्तर सालची कथा. विजूचे म्हणजे पुतण्याचे लग्न निघाले कऱ्हाडला, पण जाता आले नाही. हे चांगलेच आजारी होते. जाऊबाईना खरे वाटले नाही. त्या नंतर बघावयास आल्या. बरे झाले, त्या निमित्ताने त्यांचे येणे झाले.

त्यावेळी ह्यांना गॅस्ट्रो झाला होता. पुन्हा गंडांतर आले होते. मला प्लेगच्या सालची आठवण झाली. त्यावेळच्या परिस्थितीत आणि आता कितीतरी फरक झाला होता. जूनमध्ये गॅस्ट्रो झाला त्यावेळी जायचेच, अशी अवस्था झाली होती. सर्वांना तारा, फोन केले. अशोक, बाळ्या सगळे आले. देशपांडे डॉक्टर चार-चार वेळा येऊन पाहत होते. टाकळकर मार्मीनी तर खूपच कष्ट घेतले. माझ्या तोंडचे पाणी पळालेले, पण त्या अगदी ह्यांचे घाण फेकून देईपर्यंत करीत. मुलांना धीर देत. आयुष्य व माझे कुंकू बळकट व माझे म्हणून देवाने त्यांना वाचविले. माझे सारखे देवाला गाऱ्हाणे. पण देवाने ऐकले.

जाऊबाई बघाला आल्या, तेव्हा ते नुकतेच बरे झाले होते. अन्नाचा अगदी घासच; पण खावू लागले होते.

* * *

काही संकट आले की हवाला देवावर! मी बाळासाहेबांना बरे नव्हते तर संकटसोमवार बोलले, तसे अनिलला बरे नव्हते संकटसोमवार बोलले. त्यांना बरे नव्हते तर बोलले. ते उजवायचे तर खर्च मोठा करायचे म्हणजे

कठीण, पण एक व्रत ह्यांनी, एक मी अशी दोन-तीन वेळा संकटसोमवारची उद्यापने कशीतरी केली. डोक्यावरचे ओझे उतरल्यासारखे व्हायचे. खरेच शेती-भाती काही नाही, अशा माणसांना आधार त्यांचा. माझे आपले चालाचे. कार्तिकस्नान करावे, माघस्नान करावे, कोणाकडे देवकार्य असले मदतीला जावे. सोवळेओवळे सांभाळावे. पहाटपासून सुरू. “काकू कशाला करता!” लोक म्हणाचे. “आईचे सोवळेओवळे फार!” मुले म्हणाची, पण मी माझे कधी सोडले नाही. नदीची आंघोळ बारा महिने अठरा काळ, उपासतापास, पोथीपुराणं हे सगळं कराचं.

पण एक खरे की महिला मंडळ, समाजकल्याण, मुलांचे मित्रमंडळ वगैरेंमध्ये मी माझे सोवळेओवळे कधी आड येऊ दिले नाही. माझी व्रते माझ्यापुरती सगळे सांभाळून चालाची. ह्यांनी मात्र याबाबतीत कधी कुरकुर केली नाही की इकडे-तिकडे जाण्याची आडकाठी केली नाही. त्यांच्या वेळा मी सांभाळाची.

* * *

अनिल नोकरीत कायम झाला. नोकरी करता करताच तो प्रपंचाच्या दृष्टीने शिकवण्या करी. बाहेरून अभ्यास करून शिकू लागला. पी.डी. झाला. पुढे दुसरे वर्षी एटीकेटीत म्हणतात तसा पास झाला. पण पुढे त्याने राहिलेला विषय आणि पुढची परीक्षा दिली. पास झाला. बी.ए.ला गेला. बी.ए.ची परीक्षा झाली. त्याला सेकंड क्लास मिळण्याची खात्री होतीच. रिझल्ट लागला तर वर्तमानपत्रात त्याचा नंबर नाही. म्हणजे नापास. खूप वाईट वाटले. पण त्याला काही नापास झाल्याचे पटेना. दुसऱ्या दिवशी पोस्टाने मार्कशीट आले. त्यात सगळ्या विषयात चांगले मार्क; परंतु एटीकेटीच्यावेळी राहिलेला पेपर दिलाच नाही असे होते. तो विषय देऊन पास झाला होता. मार्कशीटही जवळ होते. परंतु न पाहता गैरहजर असे लिहून तो नापास जाहीर केलेले.

दुसऱ्या दिवशी अनिल व गाडगीळ मार्कशीट व त्याच्या नकला घेऊन पुण्यास गेले. तेव्हा तो पास असल्याचे त्यांनी मान्य केले. लेखी निकाल नंतर कळवितो, असे सांगितल्याने ते परत आले. पुढे लेखी यावयास तीन आठवडे लागले. त्यात तीनवेळा रिमांडर पाठविली. याचा मानसिक ताण अनिलचे

मनावर खूप झाला. त्याला ताप यावयास लागला. ते दुखणे वाढत गेले. टायफाईडवर गेले. रजा मात्र पगारी मिळाली.

* * *

पुढचे वर्षी नंदा मॅट्रिकला पास झाली. नंदा अनिलसारखीच अभ्यासात लक्ष देई. कधी अभ्यास कर म्हणून सांगावे लागले नाही. मॅट्रिकला पहिल्या वर्गात पास झाली. मुलींमध्ये पहिला नंबर मिळाला. आपल्याला शिकायला मिळाले नाही, तिला मिळावे म्हणून अनिलने तिला पी.डी.ला संगमनेरला घातले. सायन्स पेलणार नाही. आर्थिक परिस्थिती नाही व मुलीचे पुरे व्हावे म्हणून आर्टस्ला घातली. त्याच वर्षी अनिलचा बी.ए.ला नंबर लागला व तोही संगमनेरला. दोघे जाऊन-येऊन करीत. पहाटे उठून गाडीत जावे लागे. पुढे एप्रिलमध्ये नंदाची पी.डी.ची परीक्षा, अनिलची बी.ए.ची नेमके त्याचवेळी माझे मोठी भावजय वारली. मला पुण्यास जावे लागले. गेले. पंधरा दिवस झाले. तिच्या मुली तिच्या घरी गेल्या. बहीण, आई, भाऊ अशी जमलेली सगळी माणसे परतली. दोघांची परीक्षा म्हणून इकडची ओढ लागली. “मीपण उद्या जाते” असे दादास म्हणाले; तर तो रडू लागला, परंतु नाईलाज! बाळ्या त्याच्याकडेच होता. दोघे खाणावळीत जाऊ लागले. काय करणार? खूप वाईट वाटले.

* * *

पुढे त्याचवर्षी बहात्तर साली अठ्ठावीस जूनला अनिलचे लग्न झाले. नंदाचे पी.डी.चे वर्ष पार पडले होते. आता अनिलचे लग्न झाले, त्यामुळे खर्च वाढता होणार. नंदा संगमनेरला जाऊन-येऊन करीत होती. त्यामुळे जाण्या-येण्याचा खर्च अधिक होता. लग्नानिमित्ताने दादा व बाळ्या पुण्याहून अकोल्यास आलेले होतेच. तेव्हा नंदाने तिच्या दादामामाकडे विषय काढला, “मामा मी येऊ का पुण्यास? येथे संगमनेरला जाऊन-येऊन करण्यातच शक्ती खर्च होते. तुम्ही दोघे खाणावळीत जाता. मी आपले तिघांचे करीन व कॉलेजात जाईन. घरी जेवणाचे केले म्हणजे दोघांच्या खर्चात तिघांचे भागेल.” पण बाळ्या मध्येच म्हणाला, “मला एकशे पंचवीस रुपये पगार मिळतो, त्यात आपले

दोघांचे कसे भागणार?” तोवर दादा गप्पच होता. तो मग मात्र म्हणाला, “नंदा, तू चल, पाहू आपण!” नंदा म्हणाली, “मी सगळे करीन, मला पुण्यास शिकण्याची संधी मिळेल,” आणि नंदा, दादा व बाळ्याबरोबर पुण्यास गेली. मला समाधान वाटले. अनिल नोकरीस लागला, तेव्हा नंदा पाचवीत होती. त्यांनी पेन्शन घेतली होती. आता अनिलचा संसार सुरू झाला. त्यात निदान थोडी जबाबदारी कमी झाली.

मी नंदाला कधी काही करू दिले नाही. तिला पुण्यास गेली तो स्वयंपाक वगैरे काही फारसे येत नव्हते. शेजारी दादाची थोरली मुलगी नंदाची मामेबहीण पुष्पा राहत होती. नंदाचे तिचे खूप चांगले जमले. त्या तिला शिकवाच्या, असे कर, असे कर. पुढे नंदाच्या सहामाही परीक्षांच्या वेळी मी गेले. दोन महिने राहिले. आता अकोल्यास अनिलची बायको उषा होती. त्यामुळे त्यांच्या व अनिलच्या खाण्या-पिण्याचा प्रश्न नव्हता. परीक्षा आटोपल्यावर परत आले.

* * *

पुढे दिवाळी आली. अनिलचा दिवाळसण. शशी दिवाळीला अकोल्यास आली होती. आम्ही दिवाळीचे पाडव्यास दिवाळसणास कल्याणला गेलो. अनिलची सासुरवाडी कल्याणची नातूंकडची. त्यांनी सर्वांना आग्रहाने बोलावले होते. दादा, नंदा व बाळ्या पुण्याहून आले. नलू कल्याणलाच असल्याने दिवाळसण आटोपल्यावर भाऊबीज तिच्याकडे झाली. अशोक, अंजली सगळेच आले होते. दिवाळसण चांगला झाला. त्यानिमित्ताने अनिलच्या लग्नानंतर सहाच महिन्यांनी पुन्हा एकत्र जमलो होतो. दादालाही जरा बरे वाटले.

पुढे अंजलीस तिसऱ्या वेळेला दिवस होते. पहिला मोहन, त्याचेवेळी बाळंतपण मलाच करावे लागले. दुसरा मनोज, त्याचेवेळी मी केले. आता तिसऱ्यावेळी जानेवारी महिन्यात मी कडा-आष्टीजवळ देवीनिमगावला गेले. पंचवीस जानेवारीला अंजली बाळंत झाली. मुलगी झाली. चवथ्या दिवशी कडा येथे फॅमिली प्लॅनिंगच्या ऑपरेशनसाठी गेली. ही सोय मेली चांगली होती! आमच्यावेळी असले प्रकार नव्हते. मी मुलांना सांगाथची. पाचव्या दिवशी सकाळी सातला ऑपरेशन होते. पहाटेच सगळे आवरून बैलगाडीने

कड्यास गेलो. सात दिवस तिथे तिला राहावे लागणार होते. तिचे जेवण फक्त त्या शिबिरात होते. मुले दोन्ही लहानच. त्यांना सांभाळण्याकरिता बाई ठेवली होती. मी तेथील कुलकर्णी नर्सबाई होत्या, त्यांच्याशी ओळख करून घेतली. त्यांनी तिची गरम पाणी, दूध वगैरेची सोय केली. त्या बाई स्वभावाने फारच चांगल्या होत्या. मी घरून जेवणाचा त्या बाईचा डबा पाठवायची. कडा ते देवीनिमगाव पाच-सहा किलोमीटर. गाडी एस.टी.ची एकदा जाणारी नि एकदा येणारी. त्या गाडीने काही जमणे शक्य नव्हते. मी मुलांचे व आमची जेवणे-खाणे आवरून झाले की मुले दुपारी चांगली दोन तास झोपाची. मुले लहान. पहिला चार वर्षांचा व दुसरा दोन वर्षांचा. शेजारी जोगदेबाई म्हणून होत्या. त्यांच्यावर मुलांना टाकून मी कड्यास अंजलीस भेटण्याकरिता जाई. जोगदेबाई मुलांना सांभाळायच्या. अशोकच्या कामावरचा माणूस बहुधा असावा. माझ्याबरोबर एक दिवस रानडेबाई, एक दिवस पाटीलबाई कोणीतरी असत. असे सात दिवस काढले.

* * *

पुढे नंदाची परीक्षा होती. मार्चमध्ये दादाचे पत्र आले, त्याने लिहिले होते ‘आपण कोकणात जाऊ.’ त्याचवेळी अशोकचे पत्र आले होते, ‘अंजली आजारी आहे, तू ये’. आयनीस खूप दिवसांनी जाण्याचा योग आला होता. मी उषास म्हटले, ‘मी कड्यास गेले की अडकले, मला कोकणात जायला मिळणार नाही. तेव्हा तू कड्यास जा व मी पुण्यास जाईन. अंजलीस बरे वाटले की परत ये.’ त्याप्रमाणे केले. मला वाटले होते मला आयनीस जायला मिळेल. पण ते काही झाले नाही. मात्र दादाची मेव्हणी मास्तरिण होती, तिच्याकडे गेलो. असे आयनीस जाण्याचे राहिलेच!

* * *

पुण्यास दादाचे शेजारी कुलकर्णी म्हणून राहत होते. ते किल्लोस्कर कंपनीत नोकरीस होते. त्यांची आई व बहीण म्हणाली, “आमचा बापू कोणाकोणास नोकरीस लावून देतो. त्याच्या हातात आहे.” तेव्हा बाळ्या एकशेपंचवीस रुपयांवर सोसायटीतच घाशीत होता. “आमचे काम करील

का?” मी त्यांना विचारले. त्या म्हणाल्या, “विचारते.” त्यांनी विचारले तर बापू म्हणाले, “जरूर प्रयत्न करीन. मुलगा सरळ आहे. यापूर्वीच काम झाले असते पण तुम्ही किंवा दादा-वहिनी कोणी बोलले नाही!” मी म्हणाले, “आमची फार ओळख नव्हती. वहिनी गेली, नंदा येथे आली. त्यामुळे वरचेवर येऊ लागले. बाळ्या अबोल.” ते म्हणाले, “पंधरा दिवस लागतील.” बरे, एवढे झाले मग बाळ्यास विचारले तर तो म्हणाला, “सोसायटीत काय सांगणार?”

“रजा घे,” मी सांगितले. बापू कुलकर्ण्यांनी चारच दिवसांनी सांगितले. “पाठवा उद्यापासून, आठ दिवस पाहू व मग ऑर्डर देऊ.” बाळ्याला पुन्हा प्रश्न पडला. एव्हढी रजा कशी मिळणार? मी त्याला म्हटले, “अरे, काही गावाकडे वगैरे जायचे सांग.” दोन दिवस झाले. बाळ्याने सांगितल्याप्रमाणे सोसायटीत सांगून तो किल्लोस्करमध्ये दाखल झाला. दोन दिवसांनी सोसायटीतला शिपाई आला. मी बाळ्या गावाकडे गेला आहे, असे सांगितले. बनवाबनवी करण्याची सवय नसल्यामुळे बाळ्या म्हणाला, “मी सोसायटीत खरे सांगतो, नाहीतर इकडे घेतले तर तिकडचे पण जाईल!” त्याप्रमाणे त्याने सोसायटीत जाऊन खरे सांगितले. ते लोक त्याला म्हणाले, “येथे पगार कमी, तुझे कल्याण होत असेल तर जा. त्यांनी नाही घेतले तर परत इकडे ये.” लोक खरंच चांगले! परंतु परत सोसायटीत जाण्याची वेळच आली नाही. आठव्या दिवशी बापू कुलकर्णी हुकूम घेऊन आले. पुढे बाळ्याचे व्यवस्थित सुरू झाले. नंदा मात्र परीक्षेला नापास झाली. दोन विषय राहिले. वर्ष फुकट जाणार म्हणून ‘जी.सी.डी. परीक्षेला बसली व हे पेपरही दिले. दोन्हीकडे पुढे चांगली उत्तीर्ण झाली.

* * *

संकटे सारखी येतात-जातात. मला तर संकटांची सवयच झाली. सगळे सुरळीत चालले तर वाटते, आता खरेच हे सुरळीत चालले ना, ज्येष्ठ्याचे महिन्यात माझा मधला भाऊ वारला. पुण्यास वाकडेवाडीला राहत होता. त्यांचे घरात कोणी मिळवते नसल्याने ती सर्व माणसे, तीन मुले व आई इकडे दादाकडे येऊन राहिली. स्वयंपाकाचा नंदाचा त्रास संपला. मात्र नंदाला इतर त्रास फार

सुरू झाला. त्याविषयी न बोलणे बरे. तशीच बाळ्या व नंदा त्यांच्यात राहत होती. नंदाने दिवस काढले!!

* * *

उषास दिवस गेले होते. मला डोहाळजेवणे वगैरे कराची हौस. म्हटले हिचे तरी सगळे व्यवस्थित होईल. पण अनिल म्हणाला, “माझ्याजवळ असल्या गोष्टींना पैसे नाहीत. माझ्या बायकोचे काही करायचे नाही. मी शेवगावला शशीचे बाळंतपणासाठी गेले होते. पुण्यास वहिनीचे वर्षश्राद्धाकरिता गेले होते. श्राद्धाच्या दिवशीच संध्याकाळी तार आली शशीकडची. मी तेथूनच शेवगावला गेले. शशी बाळंत झाली. तिला मुलगा झाला दोन मुलींचे पाठीवर! पंधराव्या दिवशीच शशीच्या सासूबाई अकोल्यास थोरल्या मुलाकडे होत्या, त्या वारल्या. गाडगीळांना अकोल्यास यावे लागले. शेवगावला लांबून पाणी आणावे लागे. मी एकदा पाणी आणण्यास गेले असता रस्त्यात पडले. पाय मुरगाळला. आठ दिवस त्रास झाला. नलूपण त्यावेळी मुलगा पाहण्यास शेवगावला आली होती. एक महिना राहिली. स्वाती तिच्यामागे लागून कल्याणला गेली. स्वाती शशीची पहिली मुलगी. हे मात्र शेवगावला मग मुलाला सांभाळण्यासाठी आले. मी अकोल्यास गेले. अनिल ऐकत नाही, म्हणून मी उषाचे डोहाळजेवण करण्यासाठी पैसे पाठविले. सोमवारी, बुधवारी करू म्हणता सर्व ठरवले. सामान मात्र उद्या आणू म्हटले तो मधला भाऊ वारल्याची तार आली. हौस त्यात पडला पाऊस! कसेतरी करू म्हटले त्यात हा प्रसंग, कसे करणार? त्याचे दहावे दिवसाला जायला हवे होते. त्यातच उषाचे वडील तिला न्यावयास आले. तिला पाठविली व दुसरे दिवशी पुण्यास गेले. मी पुण्यास काही दिवस राहण्याकरिता गेले, पण बंडूची कंपनी दादाकडे राहणार असल्याने बाळ्या मला म्हणाला, “आई, तू आकोल्यास जा, नाना एकटाच आहे!” मी अकोल्यास आले. पुढे उषा बाळंत झाली. तिला मुलगा झाला. आम्ही दोघे तिला भेटण्यास गेलो. भेटून परत आलो. पुढे दिवाळीचेनिमित्ताने मी देवीनिमगावला अशोककडे गेले.

* * *

टाकळकर मामांनी घर बांधणेस जागा दिली लहानशी. अनिल दुसरीकडे घेणार होता. त्यांचा सल्ला घ्यायला गेला. तो ते म्हणाले, “मी तुला घर बांधायला जागा देणार आहे. मोठी जागा कशाला? पैसे जास्त झाले का?” मामांना सख्ख्या मामांसारखे मानीत. अनिल बोलला नाही, पण म्हणाला, “जागा माझ्या नावे द्या, तेवढ्याशा कारणावरून पुढे आम्हा भावंडांत भांडणे नकोत.” त्याच्या नावे बक्षीस करून दिली होती.

स्वप्नील लहान असताना अनिलने घर बांधण्याची जिद्द बांधली. दोन खोल्यांचे वालेखांबी कौलारू घर बांधले. सध्याचे आमचे राहते घर! सर्वांनी त्यास घरबांधणीस पैसे दिले. मग त्याने ते पैसे फेडले. वास्तुशांतीस सगळे जमले होते. बाळासाहेब, कल्याणचे जावई तेही होते. त्यांना फार कौतुक. गाडगीळांना खूप आनंद झाला. अशोक अनिलचे सासू-सासरे आले होते. दादा आला होता, थोरल्या जाऊबाई आल्या होत्या. त्याचवेळी स्वप्नीलचे उष्टावण झाले. वास्तुशांती चांगली झाली. घर मातीचे पण स्वतःचे घर झाले. मोठे समाधान वाटले!

जाऊबाई म्हणाल्या, माधवीने डी.एड्. केले आहे. ती माहेरीही राहायचे नाही म्हणते. नंदा असा परागंधा. दुसरे लग्न नको म्हणते. मी आता थकले. माझ्याने काही होत नाही. तिला तिच्या पायावर उभे करावे, ह्यांना सांगितले, मला सांगितले. आम्ही अनिलला म्हणालो, अनिल काही खटपट करता येते का बघ. त्याने मॉडर्न हायस्कूलच्या पैठणकर सरांना विचारले, डॉ. देशपांडे यांना विचारले. ते म्हणाले, एक डी.एड्.ची जागा आहे बघू. तिला बोलावून घेतले. पण डॉ. देशपांडे आणि पैठणकर यांनी काम केले. देशपांडे सर यांच्या ओळखीच्या कोर्टीकर बाई यांच्यासाठी खटपट चालली होती. त्यांना राग आला, पण माधवीचे काम झाले. ती तिच्या पायावर उभी झाली. तिचा पगार होईपर्यंत आमच्यात राहिली. मग अनिल म्हणाला, “आता तू आपली स्वतंत्र राहा!”

नंदा बी.ए.ला असतानाची गोष्ट! चंपाषष्टीच्या अधल्या दिवशी दुपारी एकचा सुमार. अचानक तार आली. तार मधूने घेतली टाकळकरांच्या. वाचली. जावई बाळासाहेब रेल्वे ॲक्सिडेंटमध्ये वारले होते. आभाळच कोसळले! नलूला दोन मुलीच- कल्पना आणि कामिनी. कल्पना नववीला, कामिनी सातवीला. नलूचे धड शिक्षण नाही. कुणाचा आधार नाही. एक खोलगंड, त्यात आत्तापर्यंतचा संसार झाला. मुळात दारिद्र्य, त्यात आभाळच फाटलं!

कसे होणार? बाळासाहेब जावई माणूस, पण जावई म्हणून कधी वागला नाही की आम्ही जावई म्हणून कधी त्यांना वागविले नाही! पोटाला खड्डा पडल्यासारखे वाटले! माझा थोरला एव्हढाच असता!

निघालो! ह्यांनी हिम्मत बांधली. कोट-टोपी घातली नि म्हणाले, “चला, आता रडून काही उपयोग नाही!” अनिल म्हणाला, “आई, आपण जाऊ आणि ताईला इकडे घेऊन येऊ!” मी, अनिल, हे आमच्याबरोबर शाळीग्राम सर असे कल्याणला गेलो. गेलो शेवट ते पाहायला सुद्धा मिळाले नाहीत. हकिगत समजली, लाईन क्रॉस करताना गाडी सुरू झाली नि अंगावरून चौसष्ट डबे गेले. धड चांगले होते; पण हातपाय तुटून पडले होते. इंजिनात घालून रेल्वेच्या हॉस्पिटलात नेले. तिथेच अर्ध्या तासाने गेले. नलू कशीबशी पोचली तिला पाहिले फक्त. रेल्वे लाईनीत तशा अवस्थेत म्हणाले, “नलूला बोलवा!” पत्ता सांगितलंनी आणि शुद्ध गेली.

नलू गळ्यात पडली होती. पोरी कावच्याबावच्या झाल्या होत्या. दुःख आवरले. तोंडचे पाणी पळाले होते. डोळ्यातले पाणी ठरत नव्हते. सगळे आले समाचाराला; तसे गेले! नलूच्या दिरांनी- अनिल, अशोकनी नाशिकला जाऊन बाळासाहेबांचे दिवसवारे केले. मी पंधरा दिवस राहिले नी आले. ह्यांनी मात्र नलूजवळ राहायचे ठरविले. पुढे नलूला कल्याणलाच ठेवायचे ठरले. अनिल, अशोक व बाळ्याने पैसे पाठवायचे ठरवले. पुढे नलूला कोर्टातून काही पैसे मंजूर झाले. फंड, ग्रॅच्युइटी काही मिळाली. पण खलाशी म्हणून नोकरी होती; काय मिळणार? पण नलूला रेल्वेत खटपटीने नोकरी मिळाली. अनिलचा मित्र लोखंडे म्हणून होता. त्याचे मेव्हणे भाटे. ते रेल्वेत होते. त्यांनी खूप खटपट केली. बाळासाहेबांच्या मित्रांनी; कोण भातखंडे, कठारपूरकर आणि कोणकोण होते त्यांनी खटपट केली आणि नलूला नोकरी मिळाली. स्टेशनपर पाणीवाली!! करत्ये नोकरी! करणार काय? आम्हाला घरदार नाही, शेतीपोती नाही. तिला काही नाही. मुलांचे पगार तुटपुंजे, त्यात त्यांचे संसार. आधीच आमच्याकडून त्यांच्या वाटेला दुष्काळ; त्यात हा फाल्गुन मास!!

* * *

पुढे कामिनी नववीला अकोल्यास माझ्याकडे आली. हे मात्र कल्याणलाच होते. नंदा बी.ए. झाल्यावर तिच्या काय डोक्यात आले, म्हणाली,

“ताईला सोबत होईल!” तिने जे.जे. हॉस्पिटलमध्ये नर्सिंगला नाव घातले. पुण्याला मी मामीच्यात राहून कंटाळली होती. बाळासाहेब जाऊन सहा महिने होत होते तो बाळ्याचे लग्न ठरले. पुण्यातलीच मुलगी! त्याचा मामा व अनिल लग्न ठरवायला होते. लग्न पुण्यातच झाले. त्यावेळी शशी नेवाश्यास होती. तिने बोलावले म्हणून आधी तिकडे गेले आणि मग लग्नापूर्वी आठ दिवस पुण्यास आले. लग्नाला सर्व माणसे आली. नंदा व नलूही कल्याणहून आल्या. त्या सकाळी पहाटे आल्या व दुपारचे गाडीने गेल्या. आम्हीपण तिथे सत्यनारायण करून सर्व आकोल्यास आलो. बाळ्याची पंधरा दिवसांची रजा होती. दादा, चित्रा, दादाची मुलगी लता तिची मुले आमचेबरोबर आकोल्यास आली होती. सर्व पाहुणे मंडळी गेली.

* * *

त्याच सुमारास उषाच्या बहिणीचे लग्न झाले होते. तेव्हा तिची व अपर्णाची म्हणजे बाळ्याच्या बायकोचीही अकोल्यास मंगळगौर करावयाचे ठरविले. मंगळगौर अगदी दणक्यात झाली. त्यावेळी गंमतच झाली. उषाची बहीण प्रतिभा अकोल्यास पोचली आणि काय अडचण आली कोण जाणे, अपर्णा काही येईना. सोमवारची रात्रीची गाडीपण गेली. आता काय करावे असा प्रश्न. त्यात सर्व मुलींना सांगून ठेवलेले. मंगळगौरीची घरची एक मुलगी आल्याने मंगळगौर होईल; पण काळजी लागली आणि उषाच्या बहिणीला प्रतिभाला उगाच अपराध्यासारखे वाटू लागले. पण अपर्णा आली! तेव्हा मग आनंद झाला! अशी मजा!!

अपर्णाच्या घरी मंगळगौर होती. मला आग्रहाने बोलावले. मी जाणार म्हणून पहाटे उठले आणि लाईट लावण्यास म्हणून स्टूलवर चढले नि खाली पडले. झाले! कशाचे काय नि कशाचे काय! आठ दिवस उठता बसतासुद्धा येत नव्हते. अशी अपर्णाच्या मंगळगौरीची मजा!!

मात्र पुढे दिवाळसणाला आणि संक्रांत सणाला आवर्जून गेले. नंदासुद्धा आली होती कल्याणहून. त्यावेळी काही मी पुण्याला मात्र फार राहिले नाही!

* * *

मी अकोल्यास लवकर आले. उषाला स्फूर्तीचे वेळचे दिवस होते. ती एप्रिलमध्ये बाळंत झाली. त्यावेळी अपर्णा अकोल्यास आलेली होती; मदतीला! दहा दिवस ती राहिली. मग अंजली आली. ती सव्वा महिना होती. मध्ये नलू वगैरे सगळेच आले होते. जसा स्फूर्तीने अपर्णाला प्रसाद दिला. तिला दिवस गेलेले!

* * *

जानेवारीत अपर्णा बावीस तारखेला बाळंत झाली. तिचे बाळंतपण अवघड झाले. वायर आली, सीझर झाले. मुलगा झाला, कपिल! कपिलचे जन्माअगोदर पंधरा दिवस बाळ्याच्या कंपनीत संप सुरू झाला होता. तीन महिने चालू होते. अपर्णा बाळंतपणाकरिता माहेरी गेलेली. मी बाळ्या व दादाला करून घालण्यासाठी पुण्यास गेलेली थेट आठ एप्रिलला आकोल्यास परत आले. त्यावेळी मोहन, मनोज ही अशोकची मुलं व हे पुण्याला आले होते. त्याचवेळी अनिलचा प्रबंध पुण्याला टायपिंगला टाकला होता. मी आठ-आठ दिवसांनी जाऊन लकडा लावी. तीन महिने झाले. अपर्णा कपिलला घेऊन घरी आली. अनिलच्या प्रबंधाचे काम त्या टाईपवाल्यानं पूर्ण करून दिले. आम्ही सगळं घेऊन अकोल्यास आलो. दोन-तीन महिने मोठे धामधुमीतच गेले. अकोल्यास आलो तर रॉकेलची टंचाई. उषा चूल पेटवून बसली होती, स्वयंपाक करीत! तिला नाही कधी सवय. रडकुंडीला आलेली. चूल माझी सखी, मी तिला दाखवले. चुलीवरचा स्वयंपाक जवळजवळ महिनाभर चालला. मिळायला लागले एकदाचे रॉकेल. रेशनचे दिवस आठवले. किती ग बाई त्या रॉकेलसाठी भांडणं, मारामान्या! मला मिळतं की कुत्र्याला! पण मग जरा बरे मिळायला लागले, या सगळ्या धामधुमीत. नंदाने लग्नाचे जमवले. तिचे तिला स्थळ पटले. तिनं नलूला सांगितलं. नंदानं मुलांना वाकडीतिकडी पत्र लिहिलेली. झालं, आम्ही गेलो नि लग्न ठरवून टाकले. पण माणसं चांगली. नलूला देशस्थांकडे दिली होतीच. आता नंदाही देशस्थात गेली. जोशी त्यांचे नाव!

* * *

नंदाचे लग्न होऊन ती विक्रोळीस राहू लागली. तिचे नर्सिंगचे ट्रेनिंग चालूच होते. थोडे दिवस राहिले होते. तेव्हाच्यात ह्यांच्या डोळ्याच्या ऑपरेशनचे निघाले. मागे एका डोळ्याचे झाले होतेच; कल्याणला डोळ्याच्या दवाखान्यात. नलूने आणि नंदाने सगळे केलं. पण ह्याचं नशीब आडवं! ऑपरेशन चांगले

झाले, पण दवाखान्यात त्या कॉटेवरून खाली पडले आणि ऑपरेशन झालेल्या डोळ्यास इजा झाली. झाले! ऑपरेशनचा काही उपयोग झाला नाही. एक डोळा चांगला होता. पण ह्यांचा हट्टी स्वभाव. पहिल्यापासून ह्या हट्टापाई नुसता छळवाद मांडला होता. चष्मा घालाचा नाही. कवळी घेतलंती ती लावली नाही. हातात काठी म्हणून वापराची नाही. असो हे जन्माचंच!

ऑपरेशन करून आकोल्याला आले. जेमतेम पंधरा दिवस काळा चष्मा घातलंती. मग तो टाकून दिला. ऑपरेशन झालेल्या डोळ्यातून सारखी घाण येई. त्यांची घाण पुसण्याचा चाळाच लागला. पहिल्यापासून पायी फिरायची हौस. पेन्शननंतर चार-चार मैल संध्याकाळी फिराला जावं. दहा वर्ष निभावलं, पण या डोळ्यांनी दावा साधलंती आणि घरातच बसावं लागलं. नि एकेक तक्रारी सुरू झाल्या. पण चष्मा घालण्याचं नाव नाही. नलूला त्यांचा चांगला आधार होता. पण त्यांना आता तिकडे जाणं शक्य नाही.

नलूचा हाही आधार तुटला. तिकडे नंदा तोच काय तिला घरच्या माणसांचा आधार. सासरच्या माणसांकडून आनंदच. शोभेच्या वस्तू आणि उंटावरून शेळ्या हाकाच्या! पण नलूने हिम्मत म्हणून सोडली नाही. स्टेशनवर पाणीवालीचे काम मिळालेले. दोन मुलीच पदरात. उरावर दगड ठेवाचा आणि दिवसभर कष्टाला जुपाचं. पोरींवर परिणाम झालेले. कल्पनानं कंबर बांधली. नलूला तेवढंच समाधान. मनात सारखा नलूचा विचार पण दैवानं दैवाचं ते नेलं आणि हातावर पोट दिलं! गळ्यातल्या पोरी घेऊन नलू ओढत न्हायली. मी काही करू शकले नाही. तिच्या खात्यातली माणसं चांगली, वाड्यातली माणसं चांगली म्हणून निभावतंय पण अनुभव काही कमी नाही आले सांगायला लागली की काळीज फाटतं!! नशीब तिचं. माहेरी एकादशी सासरी शिवरात्र! जेव्हदं करता आलं तेव्हदं केल. पण काळजावर दगड ठेवला. काय करणार!! असो.

* * *

उन्हाळ्याचे दिवस सुरू झाले होते. आम्ही बाहेर ओट्यावर झोपाचो. त्या दिवशी अनिल गर्दनीला संघ शाखा लावाला गेला होता. तो तेथे खेळता एका मुलाचा पाय मुरगळला, त्याला घेऊ आलेला. त्याच्यासाठी बराचवेळ जागरण झालेलं. झोपलो. अनिल ह्यांच्याशेजारी झोपला होता. गाढ झोप

लागली कसला आवाज झाला आणि अनिल खडबडून उठला. ओरडलाच. आम्ही सगळेच एकदम काय झाले आणि खडबडून उठलो. तो हे अस्ताव्यस्त पडले होते. हात थरथरत होते. शुद्ध हरपली होती. डोके एकीकडे तर पाय एकीकडे. धावत जाऊन डॉ. देशपांड्यांना आणले. त्यांनी तपासले. हॉर्ट अॅटॅकचा संशय होता, पण ती फिट होती. पण असं कधीच घडलं नव्हतं. ते काही केल्या शुद्धीवर येईनात. डॉक्टर खूप धडपडले. मला तर आभाळ कोसळल्यासारखे झाले. डॉक्टरांनी सर्वांना बोलावून घ्या म्हणून सांगितले. माझे पोट खळखळून आले, पायच बसले. त्यांना मरणाच्या दारातून परत आलेले कितीतरी वेळा पाहिलेलं, पण ह्यावेळी माझी हिम्मतच खचली. काही सुचेना. उषापायथ्याशी लोक बसून होते. दुपारी साडेबारा वाजता हे शुद्धीवर आले आणि तेव्हा त्या कसल्या कोण जाणे फिट सुरू झाल्या! सगळ्या आनंदावर विरजण पडले. ह्यांचं घटकेचं घड्याळ. डॉ. देशपांडे मला मात्र न कंटाळता धीर देत राहिले. तेव्हापासून आतापर्यंत दर महिना पंधरा दिवसांनी जणू मरणाचं दार ठोठावून परतायचं त्यांनी ठरवलेलं. आता हे सारंच परस्वाधीन जीणं झालंय. एका डोळ्यानं दिसत होतं, तेही आता दिसत नाहीसं झालंय. हट्टी स्वभाव जसा आहे तसाच आहे. त्यांच्याबरोबरच ह्यांच्या हट्टी स्वभावानं आणि ह्या दैवानं माझ्याही पायात घातल्या बेड्या!

यांना अशी फिट येऊन गेली की खूप उलट्या व्हायच्या नाहीतर वात व्हायचा, भ्रम व्हायचा. मग सुरू काय काय बडबडणं, हातवारे करणं, पांगरुणाशी चाळा करणं, चिडणं, रागावणं, अशा वेळी झोपेचं नाव नाही. हे आणि मी, उषा, अनिल, शशी- कारण ती शेजारीच राहायला. सगळी जागी. डॉक्टरांनी झोपेचं औषध देऊन झोपवायचं. अजूनही तसाच परिपाठ चालू आहे. डॉक्टर म्हणतात की मेंदूत जाणाऱ्या रक्तवाहिनीत गुठळी होते आणि मग असला फिटचा प्रकार होतो. सगळी मुलं जपणारी म्हणून मला धीर. नाहीतर सगळंच कठीण.

त्यातच एक दिवस मोहन असा अभ्यासाला म्हणून बसला. गेला आतल्या खोलीत. त्या खोलीला आम्ही चवथी खोली म्हणाचो. त्यानं टेबल लॅम्पशी काय उद्योग केला कोण जाणे? मोहन त्यावेळी माझ्याजवळ होता शिकाला. कामिनी दहावी होऊन गेली नि हा आठवीला आला. तो बहुधा आठवीची सहामाही परीक्षा असेल झालं! तो एकदम किंचाळला. आम्ही कोणी घरात नाही हे बाहेरच्या खोलीत आजारी. पण त्या अवस्थेत ते खुरडत

खुरडत गेले आणि मोहनला ह्यांनी धरले. त्यांचा एक हात दाराला नि एक मोहनला. त्यामुळे मोहनच्या छातीवरील टेबल लॅम्प खाली पडला. तेवढ्यात गाडगीळ धावत आले आणि त्यांनी वायर तोडून टाकली, म्हणून मोहन आणि ते दोघेही वाचले. तरी मोहनच्या छातीवरचा भाग भाजला होता. आणि डाव्या पोटीवरही जखम झाली होती. तेथून करंट निघाला म्हणे. वाचला हेच नशीब! जीवावरचे गेले! पुढे महिनाभर मोहनचे दुखणे! नंदाला पहिल्या वेळेला दिवस गेलेले, घरात ह्यांचे हे असे चाललेले! माझ्या मनात तेव्हापासून विचार; सगळ्याचं बाळंतपणे झाली माझ्या हातांनी, पण या धाकटीचे कसे होणार? पण अनिल म्हणाला, 'हे घरात असे चालाचेच. बाकी काही झाले नाही. तिच्या निदान हौशीमौजी कराव्या. तिला बाळंतपणाला आणू.' तेव्हा तिला तिसरा-चवथा काहीतरी असेल. पुढे उषाच्या चुलतबहिणीचे लग्न ठरले होते. उषा चार दिवस आधीच गेली. अनिल लग्नाला गेला. दुसऱ्या दिवशी ते दोघे आले. तो उषा एकाएकी म्हणाली, 'मला उजव्या डोळ्याने आजिबातच दिसत नाही.' अथल्या दिवशीच डोळ्यापुढे तारे तारे येतात म्हणत होती म्हणे. आम्ही सगळेच घाबरलो. अनिलचा स्वभाव चिडका, म्हणाला, 'नुसते बडबडू नकोस नको ते. बहिणीच्या लग्नात केली जागरण आणि आता... जा डॉक्टरांना दाखवून ये.' ती डॉक्टरांना दाखवून आली. खूपच अस्वस्थ. तिचा स्वभाव मोकळा नाही. मनात कुढाचा! काही बोलेना. मधल्या सुट्टीत अनिल घरी आला. त्यानं तिला विचारलं तेव्हा तिनं सांगितलं, 'डॉक्टर म्हणतात एकाच डोळ्यात आतल्या बाजूनं खूप लाली उतरली आहे, स्पेशालिस्टला दाखविले पाहिजे!' अनिल मनातून घाबरला. डॉक्टरांना भेटला आणि उषाला दुसऱ्या दिवशी तडक मुंबईला नंदाकडे पाठविली. नंदाने जे. जे. हॉस्पिटलला नेले, अँडमिट केले. एकवीस दिवस हॉस्पिटलमध्ये होती. पण डोळ्यातले उतरलेले रक्त निघून गेले. डॉक्टरांनी खूप जपाला सांगितले. तीन वार अनिलचे चित्त थाऱ्यावर नाही. स्वप्नील, स्फूर्ती माझ्याजवळ, ह्यांची अवस्था! पण काढले दिवस. नंदानं मात्र खूप कष्ट घेतले. ती भरल्या अवस्थेत सातवा सुरू असलेला. तशात उषाला भेटायला जायची. तिच्या घरची माणसे चांगली. तिचे सासरे डबा घेऊन जायचे. एकवीस दिवसांनी का होईना ती परत आली, मग मात्र आनंद झाला. मोठ्या अरिष्टातून बाहेर पडले. उषा कायशी शिकत होती. मला वाटते बी.ए.ला होती. आल्यावर अभ्यास सुरू केला. पण मग अनिल तिला वाचू देत नसे तो वाचून दाखवी. ती ऐके. पण अभ्यास सोडला

नाही. सुरूच जिद्द.

अनिलने जाऊन स्पेशल टॅक्सी करून नंदाला आणले. कारण सातवा संपला होता. धोका नको म्हणाला. नंदा सुखरूप बाळंत झाली. मुलगा झाला. खूप अशक्त तरी सगळे हौसेने केले. तिचे सासरे खूप हौशी. ते, तिच्या सासूबाई असे दोघे येऊन भेटून गेले. पुढे जरा उशीराच बारसे करायचे ठरविले. यांचे दुखणे ऐनवेळी उचल खाते. काही आनंदाने ठरवाची, कराची सोय नाही. ऑंकारच्या बारशाचा घाट घातलंनि नि यांची तब्येत बिघडली की घरात स्वयंपाक तरी करावा की करू नये? डॉक्टरांना विचारले. जरा सकाळी अकरा-साडेअकराला त्यांना फिट येऊन गेल्यावरच्या उलट्या सुरू झाल्या. तेव्हा धोका टळलासे वाटले आणि मग सगळे. काय सांगावं एका खोलीत बारसे चालू नि दुसऱ्या खोलीत जीवघेण्या उलट्या सुरू. कानकोंडे झाले. अपराध्यासारखे केले. सगळ्या केल्यावर पाणी पडले. पण नंदा जे. जे. हॉस्पिटलला नर्स. तिला सगळा प्रकार माहिती म्हणून बरे. पण कसे का होईना नंदाचे बाळंतपण पार पडले. नंदा आनंदाने ऑंकारला घेऊन विक्रोळीला परतली. यावर्षी उषाही बी.ए. एव्हढे सगळे होऊनही पास झाली. खूप समाधान वाटले. अनिलने उषाला लगेच बी.एडला घातले. मोहनही नववीला गेला.

* * *

उषा संगमनेरला येऊन-जाऊन करी. मला नोकरी-शिक्षण याची खूप हौस. एकातरी सुनेने नोकरी करावी असे वाटाचे. उषा बहुधा नोकरी करील असे वाटले होते. मला हरूप आला. घरातले सगळे सांभाळाला मी कंबर बांधली. स्फूर्ती, स्वप्नील यांना माझा खूपच लळा. ते दोघे आईपेक्षा माझ्याजवळच अधिक असाचे. मोहनलाही येथेच हवे असाचे. त्याला ह्यांचे फार वेड! मी हुरपाने ह्यांचे दुखणे सांभाळून करू लागले, फळ मात्र मिळाले. उषा पहिल्या वर्गात बी.एडला पास झाली. मोहन मात्र फारसा हुशार नव्हता. पण मी आणि अनिल त्याच्या मागेच लागाचो. तोही पास झाला. स्वप्नील मराठी शाळेत जायला लागला होता. स्फूर्ती आता मोठी झाली होती. स्फूर्तीला शशीचा खुप लळा. उषाच्या नोकरीची खटपट सुरू झाली. संगमनेरला बहुतेक नोकरीचे जमेल असे वाटू लागले आणि तिचे दुदैव पुन्हा आड आले. तिचे डोळ्याचे दुखणे पुन्हा सुरू झाले. आनंदावर विरजण पडले. दुधात मिठाचा खडा पडला.

अनिल एव्हढे सगळे असून पीएच.डी झाला होता. वनवासी कल्याण आश्रमाचे खूप काम करी, पण आता चांगलेच अरिष्ट कोसळले. प्रथम असे वाटले की जे.जे. ला गेले की बरे होईल. नेले. तेथे जवळजवळ दीडदोन महिने राहिली. काही फरक नाही. अनिलला कावल्यासारखे झाले. मी होते म्हणून प्रश्न नव्हता मुलांचा. पण उषाचे वय अवघे सत्तावीस-अठ्ठावीस. उषा जन्म जायचा. सगळा अंधार दाटून आला. त्याच्या चेहऱ्याकडे पाहिले की खूप वाईट वाटाचे. धडपड करून संसाराला ठिगळं लावली. धडपडून अभ्यास केला. नोकरी सांभाळून आणि आता त्याच्या वाट्याला हे काय येतंय! ह्या विचारानेच मी घाबरून जायचे. अशावेळी भले जवळचेही पाठ फिरवतात, त्याचेही खूप अनुभव आले. आम्ही आई-वडील तर हताश होतो. नंदाने मात्र धीर दिला. याहीवेळी नंदाला ऋचाच्या वेळेला दिवस गेलेले. ती करी मात्र. अनिल खूप चिडचिड करी. उषा तर हॉस्पिटलमध्ये राहून खूपच कंटाळली होती. मी मुलांना घेऊन एकदा तिला भेटून आले. जे. जे. मध्ये काही बरे होईना. शेवटी त्यांनी अहमदाबादला न्यायला सांगितले कोणा नागपाल डॉक्टरांकडे. अनिल शिक्षक एव्हढा व्याप. सगळाच उन्हाळा. ऑपरेशनला पस्तीस हजारावर खर्च येणार म्हणून सांगितलनी, कंबरच बसली! आपण का जगतो असे वाटले. कोणापुढे हात पसराचा, कोणी दखल घेईना, पण अनिलचे मित्र सरसावले आणि ह्या प्रसंगातून निभावलो. पण काळ परीक्षा घेतो हेच खरे. माणसाची पारखही त्याचवेळी होते; झाली तशी. हे पण हे होता करता नंदा ऋचाच्यावेळी पुन्हा बाळंतपणाला आलेली. उषाला ऑपरेशनची डेट दिलेली. ते आता दोन दिवसांनी जाणार तो नंदाची चिन्हं दिसू लागली. पण तोच गुंता करतो आणि सोडवतो हेच खरे! अनिल उषाला ऑपरेशनला घेऊन जाण्याअगोदर एक दिवस नंदाची सुटका झाली. अनिल उषाला ऑपरेशनला घेऊन गेला. या सगळ्यात मात्र उषाच्या उजव्या डोळ्यावर कायमचा परिणाम झाला, पण निदान एक पूर्ण वाचला. मार्च महिन्यातला हा प्रकार. संबंध वर्ष उषाच्या या डोळ्यांवर खर्च झाले. या संबंध वर्षात वेड लागाची पाळी आली होती. पोरं हिरमुसलेली, अनिल-उषा केविलवाणी. बघवत नसे. त्यात ह्यांची तब्येत विचाराची नाही! सगळे निभावले. मोहन दहावी झाला. अनिलच्या डोक्यावरचा कर्जाचा बोजा त्याची मनःस्थिती पाहून त्यांच्या संस्थेने उषालाही नोकरी दिली. त्या नोकरीच्या वेळीही देशपांडे सर पूर्व जन्माचे दावेदार असल्यासारखे आडवे आलेच; पण संस्थेने हेडमास्तर असूनही ऐकले नाही. नानासाहेबांनी

उषाला नोकरी दिली. संस्थेतले बाकी सगळे लोक अनिलच्या बाजूला होते. एव्हढ्या रामायणानंतर माझी हौस पुरी झाली. उषा नोकरी करू लागली! मोहन दहावी झाला! पण ह्यांचे दुखणे काही केल्या थांबेना. त्यातच आणखी मला शिक्षा द्यायचे ठरविले होते की काय कोण जाणे.

* * *

शेगावला घेऊन जातो म्हणून अशोकने मला कड्यास नेले. मी आणि अंजली, अशोक, मोहन, मनोज सगळे शेगावला जाऊन आलो. थंडीवाऱ्याचा जोर. पण हौसेनं आलो. कड्याला मी अशी घरात भाकरीचे पीठ मळते आहे. मोहन तेव्हा घरात. अशोक आठीला गेलेला. अंजली, मनोज सोलापूरला मुंजीला गेलेली होती. पीठ मळता मळता माझा उजवा हात नुसताच फिराला लागला. त्यात जोरच नाही असे वाटाला लागले. मला हसावे की रडावे कळेना, मोहनने पाहिले. दहावीतला मुलगा, पण त्याला गांभीर्य कळले. त्याने शेजारून शिंगवी सरांना हाक मारून आणले. गडबडीने बैलगाडी आणून मला हॉस्पिटलमध्ये नेलं. डॉक्टर म्हणाले, “बरे झाले आजीला आणलेस नाहीतर आजीचे अर्धांग गेले असते!” अर्धांगाचा प्रकार. मोहननं मला वाचवलं नि अजून मी आपली पूर्णांगानं सोसते आहे!

* * *

मोहन दहावी उत्तीर्ण झाला. मला आभाळ ठेंगणं झालं. माझा नातू दहावी झाला. मुलांच्या शिक्षणासाठी मी जीव काढला. मोहन हूड होता. हुशार नव्हता. पण मायाळू खूप. सारखा आज्जी आज्जी कराचा. तो नगरला सारडा कॉलेजला गेला. तो जवळ नाही म्हणून एक डोळा खंत कराचा. पण दुसरा आनंदानं रडाचा. सहामाही परीक्षा झाली. वाटलं सुट्टीला येईल. पण नाही आला. अशोक-अंजलीनं त्याला कड्याला राहण्याचा आग्रह केला. त्यांचंही बरोबरच होतं. तो नगरला होता. धड ना माझ्याजवळ ना त्यांच्याजवळ. सुट्टी संपताना एक चक्कर अकोल्याला मारीन असं पत्रात त्यानं लिहिलं. एव्हढ्यात त्याला खूप समज आली होती. पत्रात काय काय शहाणपणाच्या गोष्टी कराचा, आजीला नातू शिकवाचा. आम्हा दोघांच्या प्रकृतीची चौकशी

कराचा. दादाच्या, तो अशोकला दादा म्हणत असे. प्रकृतीची काळजी कराचा. अनिलने सांगितलेली गोष्ट काळजीपूर्वक लक्षात ठेवाचा. पत्रात त्याला लिहायचा, “आता चांगला अभ्यास करतो, काळजी करू नये” आणि काय काय! त्याचं पत्र वाचताना डोळे भरून यायचे.

नलूच्या मुलीचं लग्न ठरलं. बाळासाहेबांच्या पश्चात कल्पनाचं लग्न होणार म्हणून माझा एक डोळा हसत होता, एक रडत होता. नगरचंच स्थळ, पोळांकडचं. साखरपुडा थाटात झाला होता. मोहन नेहमी पोळांकडे जायचा. लग्न ठरवून ठेवले होते आणि दिवाळीनंतर कराचं ठरलं होतं. दिवाळीच्या दुसऱ्या दिवशी लग्नाची खरेदी कराची ठरली होती म्हणून अनिल-कल्पना नगरला गेले. कड्याहून अशोक येणार होता, वाट पाहिली. अशोक आला नाही, म्हणून खरेदी आटोपल्यावर कड्यास गेला. शनिवारची रात्र राहिला आणि रविवारी परत निघाचं तो मोहन पाठीस लागला. आज्जीकडे आकोल्यास येतो म्हणाला. अशोक-अंजली नको नको म्हणताही तो अनिलबरोबर निघाला. कड्याच्या स्टँडवर आल्यावर काय बुद्धी झाली, लवकर पोहचण्यासाठी नगरला निघालेल्या जीपमध्ये बसले आणि नगरजवळ आले असतील नसतील तोच मिलीटरीच्या एका ट्रकने जीपला धडक दिली. काळाचीच झडप ती! मोहनला त्या झडपेनं काळाच्या पोटात गडप केलं! अठ्ठावीस ऑक्टोबर! मोहन मला सोडून गेला. मला अजून भेटायला येतोय! वाट पाहत्ये मी! मला दुःखात लोटून गेला, नाहीसा झाला. मोहन गेल्यापासून मला कशाचंच काही वाटेनासं झालं. आला दिवस ढकलाचा. बाकीची नातवंडं माझीच पण वंशाचा पहिला दिवा! बाकीची नातवंडं हिरमुसतात म्हणून त्यांच्यात रंगाचं. अशोक-अंजलीच्या तर पोटाला खड्डा पडला! ते दिवसच वाईट होते. त्याचवेळी एकतीस ऑक्टोबरला इंदिरा गांधीची हत्या झाली. अनिलला आणि आम्हाला भेटाला म्हणून नंदा, रवींद्रराव, ओंकार, ऋचा, नलू सगळे आले. भेटून जाताना त्यांच्या गाडीला ऑक्सिडेंट झाला. सगळीकडे संचारबंदी. त्यांना नासिकच्या हॉस्पिटलात ठेवलेलं. मार लागलेला, पण वाचले! अनिल वाचला! हे तरी नशीब म्हणाचं.

पुढे दोन महिन्यांनी अठरा डिसेंबर रोजी कल्पनाचे लग्न झाले. नलूने मुली मोठ्या केल्या. स्वतःच्या छातीला धोंडा बांधला. आता तिच्या मुलीचे लग्न, पण त्यात असं घडलेलं, करणार काय? सुख आपलंच नि दुःखही आपलंच. बाल्याने कल्पनाच्या लग्नाची सर्व जबाबदारी उचलली. अपर्णानं आणि त्यानं पुढं होऊन सगळं केलं. अशोक, अनिल दुःखात. ह्यांना सुद्धा

स्पेशल गाडी करून लग्नाला नेलं. लग्न छान झालं. त्याचवेळी मनात आलं कामिनीचं लग्न झालं की नलू ऋणातून सुटेल!

ह्यांना सगळ्यांची काळजी, पण महिना-पंधरा दिवसांनी येणाऱ्या फिटींनी त्यांना जगापासून तोडलंय. मी मात्र समोर हवी असते. मी आता सारं बाजूला ठेवून त्यांच्यापाशीच असते. घटकेचं घड्याळ! पण त्यांना सगळं विसरण्याचा वर मिळालाय! औषधांच्या तारेत नाहीतर फिट येऊन गेल्यावर वाताच्या झटक्यात भोवतालचं सुख-दुःख सगळं हरवतंय. गेली दहा वर्षे हे चाललंय. “मोहन गेला” सांगितलं. एकदा दुःखानं हंबरडा फोडला, पण क्षणभरानं ब्रह्मानंद टाळी. “कल्पनाचं लग्न झालं,” सांगितलं, “हो का? बरं झालं!” म्हणताना चेहरा मोहरून आला, पण पुन्हा स्थितप्रज्ञ. मी मात्र भोवताली सगळी सुख-दुःख घेऊन वावरते आहे. एक-एक करता करता मुलांचे संसार सुरू झाले, नातवंडं मोठी झाली. नंदा विक्रोळीला, नलू कल्याणला, बाल्या हडपसरला, अशोक कड्याला, शशी बदली होईल तिकडं. एवढ्यात अकोलं मिळालंय. नाही म्हणायला अनिल सतत माझ्याजवळ होता. आधार होता, हिम्मत होती. पण नियतीनं त्याला नगरला खेचून नेलं. त्याचं कल्याण झालं, पण मी एकटी राहिले यांची संगत करीत; व्रत आहे माझं! कुणाचं कधी पत्र येतं, पण आता वाटतं, काळजीत भर घालणारं पत्र नको यायला. मी एकटी बसून मुलांच्या सुख-दुःखानं भरलेल्या संसाराचे हिशेब मांडाचे, काळजी कराची! तरी पत्राकडे डोळे लागतात. आता मुलांची घरंदार होताहेत, आनंद वाटतो. परवा नातवांच्या मुंजी हड्डानं माझ्या डोळ्यासमोर करवून घेतल्या. खूप समाधान वाटलं. सगळ्याकडे जावं, संसार जवळून पाहावेत, पण दैवाच्या दाव्यानं खुंटवून ठेवलंय अकोल्यात. एका परीनं तेही बरं असं इकडं तिकडं पाहिलं की वाटतं! आता जीव नातवंडात गुंततोय. त्यांच्या यशानं मन आनंदानं भरून जातं, त्यांच्या दुःखानं मन रडतं. कल्पनाला मुलगा झालाय कौस्तुभ. मोठा गुंड आणि लाघवी आहे. नातवंडं सुद्धीत भोवती अकोल्याला जमली की कुठं ठेवू आणि कुठं नाही होतं. शशीचे टीनू, बापू जवळ असतात. त्याचं सगळं लक्ष आजी-आजोबांकडे लागलेलं असतं. टीनू खूपच बंड आहे पण आनंदी असते.. आजेSS आजेSS करीत येते. बापू मात्र फारच मायाळू. सप्याला-स्वप्नीलला- मी सप्या म्हणते, माझा खूप लळा होता. त्याला मी विठोबा म्हणाची. आता विठोबा दूर गेलाय नगरला. बाल्याचा कपिल तर केव्हा सुद्धी लागते आणि मी अकोल्याला आजीकडे पळतो असं पाहतो.

कामिनीला, मनिषाला, मनोजला मी अभ्यासावरून बोलले की राग येतो, पण तरी आज्जीचा ओढा नाही कमी झाला! शशीची स्वाती खूप हुशार पण हट्टी आणि लहरी! बापासारखीच! तरी आता डॉक्टर होईल. तिनं महात्मा ज्योतीराव फुल्यांच्या सत्यधर्मानुसार आणाभाका घेऊन लग्न केलं. धक्का बसला, पण मुलगा हुशार आहे. कालौघात काय काय होईल ते पहायचं! नातवंडं येतात सुट्टीला, पण भुरंन उडून जातात. स्वछंदी पाखरंच ती! तरी सुट्टी जवळ आली की मी त्यांच्या वाटेकडे डोळे लावून बसते. दारातल्या तोंडल्याच्या वेलाशी, प्राजक्ताशी, सीताफळाशी, तुळशीशी, काटे-कोरांटीशी पाणी घालता घालता त्यांच्या गप्पा मारते. माझी नातवंडं आली की यांचे खेळगडी होतात. स्फूर्ती, सप्या, कपिल यांचं तर त्यांच्याकडे सारखं लक्ष असतं. ऋचा, कांचन, ओंकारच्या बोंबड्या बोलांनी सगळं अंगण भरून जातं. असं वाटतं, असं अंगण भरभरलं फुललेलं असताना यांची सेवा करता करता नातवंडाचं लाडकोड पुरवता पुरवता देवाचं बोलावणं यावं! अजून तरी सुख-दुःखाच्या भोवऱ्यात गटांगळ्या खात घेत जगते आहे. कंटाळले आहे. मुलांच्या भांडणांत माझा मृदुंग होतो. जन्मभराच्या दारिद्र्याच्या झळ्या अजून मुलांना लपेटून आहेत. त्यांच्या फुफाट्यातूनही नातवंडं हुंदडत येतात. तेव्हादुःख एक सुख. खरं म्हणजे अकोल्याच्या घरात आम्हां दोघांचं जीणं. एकाकीपणाचं. वानप्रस्थातल्यासारखं. सुख-दुःखाचा हिशेब मांडीत बसाचं. माधवीनं गीतामंडळ केलंय. त्यातल्या चारजणी कधी येतात आणि गीतेच्या अध्यायांची आवर्तनं कराची. मुलांच्या पत्रांची वाट पाह्यची. त्यांच्या संसाराची चिंता वाहायची. त्यांच्या जीवनातल्या चढ-उतारांनी उगाच झोके घ्यायचे. त्यांचं धावणं चाललं आहे. कोणी जोरात धावतंय, कोणी धापा टाकतंय, कोणी गाड्यागाड्या भिंगोऱ्या करतंय! वाटतं, या सगळ्यात आपली वावडी काय करणार? त्यांचं जगणं निर्विघ्नपणानं चालावं. सायंकाळी दिवेलागण होते. देवापुढे बसलं की उगा मनात मावळतीकडूनच्या सावल्या कोंदाटत जातात. जीवनाचा जमाखर्च मनात मांडायला सुरुवात होते. पण खरं सांगू? जमेच्या बाजूकडे डोळे भरून पाहताना खर्चाच्या बाजूनंच मन सुखावतं. मन सुखावतं आणि त्याचवेळी मनात विचार येतो या जमाखर्चाचा अर्थ काय? यात आपण काय केलं? काय कमावलं नि काय गमावलं? नि डोळ्यापुढे, देवापुढल्या निरांजनातून एक मोठं शून्य दृष्टीसमोर येतं. निळं निळं. हात जोडले जातात आणि मनोमनी मी म्हणते, आई अंबाबाई, जगतजननी हे असेच का जीवनाचे सात फेरे वडाभोवतीनं पारावरून न पडता

पूर्ण करायचे असतात ?

जीवनात वळून वळून डोकावताना जीवनातल्या अबोल आठवणींचा एक पट दडून बसलेला, अखंड त्रस्त करणारा जाणवतो मनात! वारुळात अंगावर सरसरून काटा आणणारा! पण पाठीमागे उरलेला असतो जीवनाचा हा असा हिशेब! पण “आज्जी गऽ” अशी हाक मागून ऐकू आली की तो हिशेबही विरून जातो. बाहेर भरून आलेल्या अंधारात आणि ते वारुळच गडप होतं अगणित चांदण्यांच्या आकाशात! मग फक्त उरतात फणसातले गोड गोड गरे! जाणवतात कठीण आठव्या. पुन्हा रूजणाऱ्या! फणसं उभं करण्याची उमेद बाळगणाऱ्या!

